Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведнинин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл июнь 15 пятница № 135 (14335)

1925 чылдан үнделгеттинге Өртү 3 кел.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ЧАГЫТАЙНЫҢ КЫДЫЫНДА

Республиканың хөй-хөй школаларында часкы дыштанылга эгелей берген.

Уругдар, оолдарның хөй кезин пионерлер лагерьлеринге дыштанырлар, а өскелери малчын ада-кезинге дузалажып, хөлүг чайны базала ажыктыг эрттирерлер. Чамдык коллективтер ам уругларны үлеэп ап эгелей берген. Автотранспорт болгаш чазаглыг оруктар ажылдакчыларының профсоюзу обкомунуң Терешкова аттыг пионер лагери Чагытай хөлүг кыдыында дүүн ажыттынган.

Ол пионер лагерь бо чылын үш сезонныг ажылдаар. Бирги сезонда ашаа 130 ажыг чаштар дыштанар. Ам ол лагерьге Ак-Довуракта 15, Каа-Хемде Дерзиг-Аксыдан 50 школачы чедип кээп кадыын эжиждер.

А өйнги болгаш үшкү сезонларда Терешкова аттыг пионер лагериге 200 ажыг уругдар дыштанып, өске районнардан келгилээн эш-өөрү-биле наймылдың доңуп быжыглап алырлар.

СУГ АЖЫГЛАЛДА КИРГЕН

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Көк-Чыраа дериксээриниде он беш чыл иштинде ажыглап чок чыткан буга суумуң унуп аштал, арыглаан. Аңаа дөрт трактор-ну, бир автокранны ажыглап, бокту өскээр дажыглаан.

Бо ажылга бригадир Чаш-оол Дойдуңга удурткан коллектив эки киришкен. Ол буга унуп аштап арыглаарынга трактористер Сонгукчу Бора-Тараа, Шивит-Доржу Баадан олар базала кызымак ажылдаанар.

Хөй чылдарда ажыглап чок чыткан 200 гектар черниң баштайгы суггарылгазын дүүн эгелээн. Ол улуг эвес коллектив оон сигеннинг эвбек дүжүдүн өстүрүп алырын үлеэнгей.

БӨГҮН

КАТТЫШКАН КОНЦЕРТ

Бурят Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың культура хүннери бистиң республикада чоруп турар. Кожа өскүүтеривистен келген чогаалчылар районнарда чоруп турар.

Бүгүн Тываның уран үүл мастерлериниң болгаш Бурятиямың улусчу коллективтериниң каттышкан концерти Виктор Көк-оол аттыг дөгжүм-шин театрынга болур. Концертче кирер билеттерни республиканың эртем-методиктиг төвүнде садып турар.

Ол концертке бистиң хоочун артизивис Н. О. Өлзей-оол баштадыр киржир болгаш «Тыва» ансамбль ада тудар. Бурят өскүүтеривистиң келген үш бөлүү шупту киржир.

БИРГИ ЧЕР ДЭЭШ

Республиканың бирги чери дээш хол бөмбүүнге маргылдааларны зона аймы-биле эрттиргеен. Ам олардың тиилекчилери Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының спорттуг шолдерлеринге эгелээр.

Эр улустуң сес командазы (Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улут-Хем, Эрзин, Кызыл районнар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар) ойнаар.

Хөрээжен улустуң зона тиилекчилери Бай-Тайга, Эрзин, Чөөн-Хемчик болгаш Кызыл хоорайның командалары темнеп ат дээш маргыжарлар.

Мурнуку үүл

СОВЕТТЕРДЕ КОММУНИСТЕР

Тодаргай хемчегларни хүн бүрү алыр

Политиктиг системаның реформазының шинтпирлиг угланышкыны—улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелерин социалистиг күрүнеңи болгаш бистиң чуртувуста бот-эргелелдиг үндезини кылдыр хандырарын СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязына айыткан.

Советтериниң хоойлу үндүрер, эргелеп-башкарар болгаш контрольдаар хүлээлгелерни быжыглаар, күрүне, ажыл-агый болгаш социал-культура амыдыралының эн чугула бүгү айтырыгларын чугаалажып көөрүн база шинтпирээрин оларга шилчидип бээр. Чер-черде ажыл-херектиң удуртулгазын бот-эргелелдиг, бот-акшаланышкынның, бот-хандырылганың, девискээриниң эрге-ажыктарын иштин күрүнеңи-биле дүүштүрериниң принциптериге үүдлештир эде тургузар сорулга Советтериниң мурнунда туруп турар.

Сөөлгү чылдарда Советтериниң ролюнуң, эргезиниң кудуланы бүгүдеге билдингир, оон чылдагаанары эвээш эвес. Материалдыг базазының кошкааны, партия органнарының талазындан Советтериниң ролюн болгаш салдарын көдүрериниң орнунга, ону кудуладым, бот-башкарыш, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарынга делгем орукту бербейн турган. Ол четкестериниң үндезини-биле дүрген чайладыр, чаа ёзу-биле ажылдаарының дугайында тодаргай чугаалар СССРЭ-ниң, РСФСР-ниң улус депутаттарының съездилеринге, СССРЭ-ниң Дээди Советтиниң сессияларынга, партияның XXII Тыва область конференциязынга болгулаан. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитетиниң Платформазында Советтериниң сорулгаларын мынчаар айыткан:

«Советтер чонуун эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалап, боттарының холунга күрүнеңи эргелеп-башкарарының дыныш алган ылап-ла долу эрге-чагырганы органнар апаары—келир үе-чаданың эң чугула сорулгаларының бирээзи. Бынчангаш олар чогуур эргелерлиг, экономиктиг бот-тускайлаг база даянып болур күштүг, билдиглиг депутат корпустуг болур ужурлуг».

СЭКП бодунуң политиктиг шугумун күрүне болгаш ажылагый органнарында, хөй-нинти организацияларында, күш-ажылчы коллективтерде ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр боттандырар хемчегларни ап келген. Бо чылын эрткен РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының сонгулдаларынга эвээш эвес коммунистер улус депутаттарынга, оларның иштинде ийм-үш чыыш улаштыр сонгуттурганнар бар. Тыва АССР-ниң улус депутадынга сонгуттурганнарның сезеи ажыг хуузу коммунистер болган, чүгле моон безин алган көөрге, сонгукчулар партия кежигүннерине улуг идегелди болгаш бүзүрелди көргүскени тодаргай-дыр. Республиканың хоорай, район, суур, көдээ Советтериниң улус депутаттары кылдыр эвээш эвес коммунистер сонгуткан. Олар Советтериниң ажыл-чорудулгазын эде тургузарынче, чаартырынче, ажыл-агый болгаш социал айтырыгларны чеднишкиниг шинтпирээринче, сонгукчуларның чагыгларын, дилегларын, негелдерин күүседириче угланган ажылды амгы үеде чорузуп турар.

Тыва АССР-ниң, районнарының, хоорайларының, суурларының, көдээ Советтериниң улус депутаттарының аразында сонгукчуларының көргүскен идегелин болгаш бүзүрелин амыдыралга боттандырар дээш ажылчы чоннарының эрге-ажыы дээш, ылангыя социал айтырыгларны шинтпирээр, чагыгларын күүседир дээш доктаамал сагыш човаан чоруур, бот-идепкейлиг, негелделиг, ажыл-иижүге, амыдыралга төлептиг, чогаадыкчы, тывынгыр ёзу-биле ажылдап турар коммунист-депутаттар эвээш эвес. Оларга Сүт-Хөл район Советиниң даргазы Д. Д. Дүлүштү, СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оолду, Туранның сентеле-техникиг бүдүрүлгезиниң директору В. Д. Титовту, Бии-Хемде «Саян» совхозтуң хойжузу Д. С. Дотлааны, «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне каттыжышкынының даргазы Г. М. Шубникти, Өөрүде «Торгалыг» совхозтуң сарлыкчызы Н. О. Тумашты, Кызылдың № 2 автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы В. А. Шабалкиниң, Ак-Довурак хоорай Советиниң күүскомунуң даргазы В. Х. Сүге-Маадырны болгаш өскелерин-даа хамаарыштырып болур.

Ындыг-даа болза, улус депутаттары Советтериниң ажылынче, амыдыралынче эки канылган кирбеннин чоонга чаа болуп эрткен партияның Тыва область конференциязынга илеткелчи болгаш саная берген делегаттар чөптүү-биле шүгүмчүлээн. Хамаарышкан округтарының ажыл-херээн, сонгукчуларының чагыгларын күүседир, ажылчы чоннуң социал айтырыгларын шинтпирээр дээш чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар, бергелерин ажып эртер дээш депутаттар турмур ужурлуг турган, ам-даа херекче ёзулуг канылган кирбеен. Сонгулдаларга белеткелдер үезинде чамдык улус депутаттарының кандидаттары округунуң девискээринге хүннүң ыыгы чоруп, сонгукчулар-биле ужуражылгаларга чүве чугаалаан, хөй чүве кылып бээрин, дузалажырын аазап турган. Чугула кампания эрткен соонда олар шимээн чок барганы «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу А. Б. Содунам партияның конференциязынга санаалыга чугаалаан, Советтериниң ажылын эки-ниидер дээш ажылдаары чугула өөн. Чөөн-Хемчикте «Тыва» совхозта тудуг мастери А. С. Донгак сес алган, чаа сонгукан Советтер, оларның депутаттары ажылчыларын, ажыл-агый болгаш социал айтырыгларны шинтпирээр, чаартырынче, ажыл-агый болгаш социал айтырыгларны чеднишкиниг шинтпирээринче, сонгукчуларның чагыгларын, дилегларын, негелдерин күүседириче угланган ажылды амгы үеде чорузуп турар.

Депутат-коммунистерниң авангардчы ролюн бедидериниң дээштиг, шылгаттынган хевириниң бирээзи Советтерге, оларның күүскомнарының чаңынга партия бөлүктериниң тургузары болур, ынчангаш партия оон дайынчы арга-шинээнин бедидериче доктаамал сагышты салып турар. Чүге дээрге партия бөлүктериниң организаксы болгаш политиктиг ажылын эки-ниидери Советтериниң ажыл-чорудулгазын идепкейлиг-ниидерине, массалар-биле харылзааны калбартырынга, коммунист-депутаттардан негелдени күштелдирериге партияның салдарын чедирер. Ынчаар болганда республиканың Советтериниде тургустуунган партия бөлүктери ажылын чогуур дериелге тургусканы турарынче СЭКП хооркому, райкомнар сагыш салыр сорулгалыг. Дыка хөй коммунист-депутаттар Советтериниң доктаамал комиссиялары удуртуп, оон составында кирип турар. Олар улус ажыл-агыйын хөгжүдер, социал айтырыгларны болур-чогууру-биле шинтпирээр, норум-чурумну бызыглаар, надписцилер арызын харылзаларны эки-ниидер дээш ажылдаар ужурлуг.

Республиканың коммунистериниге, бүгү ажылчы чоннуга, аныктарынга СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели кыйгырыг үндүргеен, ынча бижип турары болза: «Улус депутаттарының идепкейлиг болгаш харылсалгалыг чоруудан кем-херек үүдгедир чорук-биле демиселдиг чеднишкини дыка хамаарыштыр. Олар бүгү чурттакчы чонну, күш-ажылчы коллективтерни болгаш хөй-ниити организацияларны, эки тура улусчу эрдиналарны, эш хуу судтарын, ямзы-бүрү комиссияларны таарымча чок болуушкуннар-биле демиселге баштаар ужурлуг». Ынчангаш ону боттандырар дээш тодаргай хемчегларни хүн бүрү алыр херек.

СЭКП Кызыл хооркому, крайкомнар, парткомнар Советтерде ажылдап турар коммунистерден, депутат коммунистерден даалдырган ажыл-херээ дээш олардан негелдени күштелдирер, ынчан Советтер боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны чеднишкиниг шинтпирээн шылаар.

СЪЕЗД: үш неделя арткан

СЭКП-ниң XXVIII съездизинің болгаш Россияның партия конференциязының парлалга төвү июнь 13-те ажыттынган. Ажыдынышкы соонда совет болгаш даштыкы журналистер-биле ужуражылга болган. Аңаа СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү В. А. Медведев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүге кандидат Г. П. Разумовский, СЭКП ТК-ның секретары Ю. А. Манаенков киришкен.

Парлалга конференциязын СЭКП ТК-ның Идеология кылдызының эргелектизи А. С. Капто ажыттыкан.

Нарын болгаш харын-даа конгут берге деп чугаалап болур байдалга хамаарыштыр алырга, съездиге болгаш партконференцияга белеткелди чорудары, ол улуг хемчегларын белик дериелге эрттирери конгуг улуг политиктиг ужур-дузалыг айтырыг болур деп, В. А. Медведев ужуражылышкынга чугаалаан. Белеткел ажылының кол-кол айтырыгларынга ол доктаагаш, белеткел комиссиязы болгаш ажылчын балыктер амгы үеде ажылын доозуп турар деп чугаалаан.

Кол документилерни партияның XXVIII съездизинің белеткээр талазы-биле комиссия ажылдап кылып турар. Ук комиссия сес балыктен тургустунган. Документилерни ажылдап кылырынга съездиге сонгукан делегаттарны калбаа-биле киришкирип турар. Съезд мурнунуң дискуссиязынга база альтернативалыг платформаларда тургустунган айтырыгларны бүгү талаалыг өөренип көрүп, оларның эң хөйүн кол документилерде киргеен. Ол чорук эде тургузукчу бүгү боттуг күштерни каттыштырарынга быжыг база болур. Оон-биле чергелештир ук документилерниң идей-политиктиг үндезилерин тодаргай айытты.

Улус депутаттарының Советтериниде сонгукан депутаттарның бүрүн эргелериниң хуусаазының дургузунда партия балыктерин тургузуп алган, ажылдаарының дугайында чүүл партияның парламент ажыл-чорудулгазынга улуг идигин бээр. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының талаэлекчилериниң чөвүлели деп чаа органны тургузары көрүнүп турар.

Июнь айның 19-та ажыттынар Россияның партия конференциязының дугайында чугаалап тура, В. А. Медведев оон хүн айтырыгына ийн эйтырыг кирер деп медегланы: Россияның Коммунистиг партиязының тургузар дугайында болгаш СЭКП ТК-ның Платформазының база партия Уставының төлевилелдериниң дугайында. Бо ийн айтырыг чангыс илеткелге хаара тутпаан. Илеткелди СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң даргазы М. С. Горбачев кылыр.

Съездиниң ажылының дугайында бүгү материалдарны «Правда» солугга, а конференцияның ажылын «Советская Россия» солугга стенографтыг отчёт кылып парлаар. Съездиниң болгаш конференцияның ажыттынарын болгаш хагдымарын база оон ажылының кол-кол черлерин телевиденнеге дорт дамчыдазы көрүнүп турар.

Бо бүгү айтыгларны съезд болгаш конференция ажылдап эгелээнде үзе шинтпирээр деп, ол түнелиңде чугаалаан.

(СЭТА).

БӨЛҮКТЕР ТУРГУСКАН

Бо чылдың июль 20-22-де малчыныарның республика Наадымынга белеткел талазы-биле хурал Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинин Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуштуң даргалааны-биле болуп эрткен. Аңаа республиканың Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулар дыңнадыг кылган.

Эрткен чылын Наадым канчаар эртkенин ол анализтеваан, ынчан болган частырыгларны бо чылын болдурбазының талазы-биле кандыг-кандыг хемчегларни алыры чугула дээрзин ол чугаалаан. Бо байырлалды организастыг белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле харылсалгалыг он бөлүктү республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары база харылсалгалыг ажылдакчылар киргеен составтыг кылдыр тургускан. Олар кылыр ажылының планнарын тургускаш, Наадымны эрттирер талазы-биле республика комиссиязынга киирип эккээрин дааскан.

Наадымның киржиччилериниң байырлыг хуралы июль 20-де, кежээ республиканың хөгжүм-шин театрынга болур. Дарааазында хүннерде ярмарка, спорттуг маргылдаалар болуп эртер.

Хуралга СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, Агроүлетпүр эвилелдиң, министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары, харылсалгалыг ажылдакчылары киришкен.

Седен ХЕРТЕК.

МАЛЧЫННАЙ БЕРГЕН ЧОЛААЧЫ

Арбычыга Иргит «Тээлиг» совхозка 27 чыл дургузунда чолаачылаан. Ямзы-бүрү автомашиналарның рулюн долгаан. Техниканы эки билир, сагылгачурумуг, мергежилинге бердинген боорга, ону совхозу ырак-узак болгаш берге оруктарже чорупар турган. Алаштың, Актың, Барлыктың, Шуйнуң кадыр-берт, онгул-бингил оруктарындан ангыда, бүүрүл баштыг Саян сыныарын каш-даа катап ашкан. Тарааны, хөмүр-дашты чеженги сөөртkенни кым-даа санаваан.

Үш чыл мурнунда Арбычыга малчыныаар дей бергенин чаңгыс чер-чурттуглары дыныаш, кайгай берген. Ынчаныймайн канчаар чолаачылааш, бактадып, чемеледип чораан эвес, ынча чыл эртkенде, ам кээп малчыныаар апаарга, улузу эдепсиңген. А. Иргит уругларының өзөр Серенмаа Достаковна-биле сүмелешкеш, совхозунуң бир кодан сарлыын хүлээп алган. Макталдыг чолаачы, бүзүрелдиг дагдынышкы өөренген ажылын, суурда чырык, чылыг бажынын каап, тайга тевер, ан дег дошкун, дезиг, аныяк 180 сарлыкты хүлээп алган.

Кызымак кижи каяа-даа ажырбас, ажылды шыдаар. Озар-белчиниң үргүлчү солуп көөрүн чораан, малын чайын эки семиртип алганындан улуг харлыг, хат-шуурганныг хышты малы хүр ашкан. 1990 чылда төрүүр 100 сарлыктан 93 бызаны камгалап алган, районда дээре көргүзүүлүглериниң бирээзи болган.

Бо малчын-биле чоокта чаа ужуражып, ажыл-ижин сонуургаар арганыг болдум:

— Коданывыска 164 сарлыктың 148-и төрүүр. Бо хүннерде 53 бызаа немешти, планывыс — 100-тен 75. Ону ажыр алтарыыстың аргазы-бар — дилир. Ол ам болур Наадымга киржир эрге дээш ажылдап турар.

Арбычыга биле Серенмаа Иргиттериниң сарлыы ам Улуг Ооруг деп хемнинг бажында чайлаглап чеде берген.

Александр ХЕРТЕК.

Бистиң аалчывыс

«САЛАМ АЛЕЙКУМ—ЭКИИ!»

Казах ССР-ниң улустуң артизи, Ленинчи комсомол шаңналының лауреаты, Бүгү-делегей болгаш бүгү-эвилел конкурстарының каш даалыр тиилекчизи, суралыг ыраажы Роза Рымбаеваның баштайгы концерти июнь 12-де Кызылга «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болуп эрткен.

Делегей чергелиг улуг артист-биле интервьюну моон адаанда парладывыс.

— Силерни теле радио дамчыдылгаларындан көрүп, дыңнап шаг болган бис. «Чүс катал дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре» дээр болгай. Ыры уран үүлүүнүн шыпшыныче канчап чеде берген силер база боттарынар-биле номчукчуларны таныштырып көрүнерем, Роза Куанышовна?

— Семипалатинск рабочий девискээринде Жаңгыс-Тобе дээр кезек аалга бөдүүн даг ажылчыны Куаныш Рымбаев деп кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгеен мен. Өөвүстүң уруглары сес хижи. Карак четпес делгем ховулар, угулза дег хемнер, көк-көк даглар бистиң аалдың уругларының көрүп өскен черлери ол. Бойдуска ынакшыл бистиң хөгжүмге ынах болурунга чаагай чадавас. Шупту казах национал хөгжүм херекселерине ойнаар турдувус. Ол бүгүнү ачавыс биске өөрет-

(Төмтүү 3-кү арында).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Депутаттар каш хүн саналгаларын солчуп турган, Дээди Советтиң палаталарын тургускан. Оон соонда ук палаталарның даргаларын электрониканы ажыглап турган, чажыт балыгаашкы-биле сонгаан.

Республика Советиниң Даргазынга Свердловскиниң юридиктиг институдунуң профессору В. Б. Исаков сонгуткан.

Националлар Советиниң Даргазынга СЭКП ТК-ның сектор эргелекчизи Р. Г. Абдулатипов сонгуткан.

Бо ийн палатаның даргаларының оралакчыларынга дедараалаштыр СЭКП Архангельск хооркомунуң секретары А. В. Вишняков биле ССРЭ-ниң Камгалал министерстволуунуң шериг төвүзүү институдунуң начальниги Д. А. Волковогов сонгутканнар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинің июнь 13-те болган кежээки хуралында депутаттар палаталарының доктаамал комиссиялары болгаш Дээди Советтиң комитеттерни четчелеп тургузар айтырыгны чугаалажып эгелээн.

Съезд ажылын уламчылаан турар.

(СЭТА).

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Бистиң Хадың суурда найыралдыг чурттан чоруур интернационалчы өг-бүлелер кайы хөй. Оларның чижээнге Довуракай Байкараның өг-бүлезин хамаарыштырып болур. Оон өөнүн херээжен эви Ульяна Васильевна—орус кижи. Олар аныяк чораш-ла өг-бүле тутказ, бо хүннерге чедир хөй ажы-төлүг өстүргеш, хижизиг каанар.

Довуракай Байкара ол Хадын суурнуң тудуг хөгжүлеринге улуун киирип келген. А Ульяна Васильевна —Маадырже. Оларның уруглары: Сергей биле Анатолий—чолаачылар, Николай — механизатор, Юрий — школа ажылчыны, Любовь —совхозта сааны, Мариям — почтачы, Надежда биле Лариса — сааны-биле хижизиг башкылар, а Лариса — совхозунда ажылдап турар. Маадыр-же уругларын өстүрүп хижиглеринден ажыгда, суурнуң идепкейлиг хөрээнелериниң саныга кирип, хөй-ниити ажылдарынга доктаамал киржип турар. Байкаралардың ажылдап ам шупту 40 хатан чыл турар.

Степан ДАНГЛА.

Ужуражылгаже чалап тур

Хоорайның партия организациязында СЭКП-ниң XXVIII съездизинге депутаттырган делегат В. Г. Валькевичиниң ужуражылышкынга олурмаарынче СЭКП Кызыл хооркому коммунистерни чалап тур.

Ужуражылышкын июнь 15-те СЭКП хооркомунуң залында болур.

Наадымга үткүштүр

ХАНДЫРЫЛГАВЫС ЭКИ

Күрүнеңиң долу хандырылгазында чурттан турар мен. Хандырылгавыс эки. Аъш-чем-даа, ийик-хеп-даа четчир-дир. Бо дээрге Социал хандырылга министерстволуунуң бистиң амыдыралывыс үзүн доктаамал сагыш салып келгениниң черечизи болур. Хөреңтен кезер чылыг үжемиргерлерни хөрээженнерге ийи удаа берди. Ону бухгалтер М. Д. Бортникова үлеп берген. Назыдап-кыраан улуска кижилернип чылыг-чымчак сетиилиг сагыш човаашкының көөру дег аас-кежик кайда боор. Ынчангаш Социал хандырылга министерстволуунуң ажылдакчыларынга өөрүп четтиргениниң идеретти-вис.

Комбу МААДЫ.

Кызылда кырганнар болгаш инвалидтерниң интернат-бажыңы.

Өөрушкүнүң сөстери

ХАНДЫРЫЛГАВЫС ЭКИ

Күрүнеңиң долу хандырылгазында чурттан турар мен. Хандырылгавыс эки. Аъш-чем-даа, ийик-хеп-даа четчир-дир. Бо дээрге Социал хандырылга министерстволуунуң бистиң амыдыралывыс үзүн доктаамал сагыш салып келгениниң черечизи болур. Хөреңтен кезер чылыг үжемиргерлерни хөрээженнерге ийи удаа берди. Ону бухгалтер М. Д. Бортникова үлеп берген. Назыдап-кыраан улуска кижилернип

Комбу МААДЫ.

Кызылда кырганнар болгаш инвалидтерниң интернат-бажыңы.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвулелинде

БОЙДУС БАЙЛААН КАМГАЛААР ДЭЭШ

ТӨТЧЕГЛЕКЧИ ХАМААРЫЛГАНЫ БОЛДУРБАС

Тыва АССР-де черлик амытаннарының болгаш балык курлавырының камгалалының да четкестерниң дүгайында республиканың Министрлер Чөвулелинде чугаалажып көргеш, Сөөлүү үеде бойдустуң байлаан чаңгыс чилбизиниң-биле төтчеглээриниң фактылары илереттинген, ол дугайын «Шын», «Тувинская правда» солуннарда, «Экономический вестник» бюллетеньде парлаттынган чүүлдер бадыткал турар.

1990 чылдың март айда аныыр одарларын вертолёт-биле хайгааралашкын үеэнде «Красноярскгеология» экспедициязының Чөөн-Саян партиязының ажылдакчыларындан эдилээриге чөпшээрел чок 7 боонуң, балык четкилерин, ол эвдин болгаш кештерин хавырган.

Май айда Кадыр-Ос деп хемниң аксына Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйының «Улуг-Хем» кооперативинин үш кежигүнүн база Тожу районунуң Ырбан суурда милиция инспекторун КС-100 деп катеригларга тутукан, сыын эдилер, 100 килограмм ажыг балыкты, эдилээриге чөпшээрел чок карабинин, балык четкилерин олардан хавырган.

Рейд үеэнде Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитетинин кежигүнү, Тывада гидрометеорология төвүнүн начальниги А. П. Ляпин туттурган. Харысалгадан чайлаар деэш төтчеглээшкин кылыр турганындан ойталал, шынчы эвезин көргүскен.

Республиканың бойдус байлаан төтчеглел турарының хой саныг өске-даа фактылары бар.

Бойдус камгалалының талазы-биле Тыва АССР-ниң Күрүне комитетинин (эш Абрамов), Тываның аныыр ажыл-агый каттыжышкынының (эш Сова), Тываның балык камгалалының инспекциязының (эш Стрельников), Тываның бойдус камгалалының республика инитилелинин (эш Козьмин), Тываның ачылдарының болгаш балыкчыларының республика инитилелинин (эш Катков) республиканың бойдус байлаан камгалаарының талазы-биле боттарының мурнуунда соругаларын чедир күүсеттейн келгенинден аныы, балыкты улуг хемчеэлдин-биле төтчеглээр чорук тывылган деп, Министрлер Чөвулели демдеглээн.

Эң ылангын Тываның аныыр ажыл-агый бүдүүрүлге каттыжышкында байдал дыка чогумча чок. 1990 чылда каттыжышкынның аныыр хайгаарал албанының ажылдакчыларының саны 50 хүү чедир кызыган, черлик амытаннарны камгалаар киллиг начальнигинин албан-дужаалын кызырган, охотоведтерини 56.2 хүүзү туской эртем чок. Төтчеглекчилер-биле демиселдиг оперативтиг бөлүү херек кырында ажыл чок, аныыр хайгааралын чорударына тускайлаан автотранспортуун 35.7 хүүзүн бойдус камгалаарына каттыжышкынның хамаарылга чок өске албаннарынче база садары-биле дамчыткан.

Аныыр хайгааралын кошкатканының үрүжүндан 1990 чылдың бирги чартынча эрткен чылдың ол ол үеэнде демиселге, аныыр ажылының дүрүммерин үрээнин кларедиги 30 хүү чедир кызырылган.

1989 чылга чедир турган 14 заказниктериниң чартык кезиин хагган. Амгы үеде оларының иниги шелу республиканың деминкээриниң 2 хүүзү боон турар.

1990 чылдың май 24-те «Тувинская правда» солуунга парлаттынган «Онза улут хемчеэлдин-биле» деп материалда фактыларны ыяшка турда, аныыр ажыл-агый каттыжышкынының чиргине директору Н. И. Сованың талазындан лицензияларны бээриниң болгаш тарадырының талазы-биле негелдерни каржызы-биле хажытканы бадыткаттынган. 1989-90 чылдарның аныыр сезонунун үеэнде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвулелинин 1989 чылдың октябрь 10-да үндүргени № 179-р шиитпирин хажыдып, лицензияларны доктааткан санындан 96-ны хөйү чөпшээрел бергеи. Аныыр сезонунуң хуусаалары сагыйын, лицензияларны берип, оларның хуусаалары узадып турган. Лицензияларны чөпшээрел бээриниң болгаш оларны ажыглаанының бухгалтер үшүү чок болган.

Шак-ла ындыг хажыдышкынар каттыжышкынының чиргине директорунуң оралакчызы В. П. Чымыттың кол охотовед Н. М. Никифоровтуң талазындан база турган.

Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитети бойдус камгалаар болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының ажылын черлик амытаннар болгаш балык курлавырын камгалаарынга кошкак дүүшүүрүп, төтчеглээшкин-биле демиселди деэш чок организастан турар. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери бойдус байлаан камгалаарынче сула кичээнгей салып турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели дараазында шиитпирин күлээн айган.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитедиге, аныыр ажыл-агый бүдүүрүлге каттыжышкынга, балык камгалалының республика инитилелиге, республиканың хереглекчилер инитилелиге, ачылларның болгаш балыкчыларының республика инитилелиге, ыяш ажыл-агыйының бүдүүрүлге каттыжышкынынга, Тыва АССР-ниң Иштиг херектер министерствозуга, бойдус камгалалының бүгү-эвилел инитилелиниң республика чөвүлелиге, райкүүсомларга болгаш Кызыл хоорааүүскомуунга дирилгамытаннар камгалаарының талазы-биле толаргай хемчеглерни ап чорударын дааскан.

Ол сорулга-биле:

черлик аныар болгаш балык курлавырын төтчеглекчилерден камгалаар талазы-биле оперативтиг бөлүктерни тургузарын, каттыжган рейдилерни чорударын, аныыр одарларын агаартан хайгааларын, космостан информация чеспектерин хөй-иниги-биле кадыг ажылдаарын көргеш. Тыва АССР-ниң бойдус камгалалынга хамаарылгалыг министерстволарының болгаш ведомстволарының, улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарының кадыг ажылдап кылган планын 1990 чылдың июнь 20-де чедир Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвулелинге киирерин дааскан;

бойдусту агаардан камгалаарының акша-көрөнгизин түгле ук сорулгага ажыглаарын;

күрүне заказниктериниң деминкээриниң болгаш санының, бойдус камгалалын аная күштелдирериниң дугайында чогуур саналларны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвулелинге 1990 чылдың июль 15-ке чедир киирерин;

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң чаныында төтчеглекчилер-биле демисел чорударын башкарар чөвүлелиг ажылын иделкейжидерин дааскан.

Аныыларының лицензияларын чөпшээрел бээриниң чурумун каржызы-биле үрээни, удуртуп турганы бүдүүрүлгенин ажылын кошкатканы деэш Н. И. Сованы аныыр ажыл-агый бүдүүрүлге каттыжышкынының чиргине директору албан-дужаалындан хостаан.

Төтчеглекчи чоруу, шынчы эвезин деэш гидрометеорологиниң Тывада төвүнүн директору албан-дужаалындан А. П. Ляпинни хостаан.

Бойдус камгалалының дугайында солуннарга үнген шүгүмчүлелдиг материалларны күш-ажылчы коллективтерге, хөй-иниги организацияларынга чугаалажып көөрүн Министрлер Чөвулели сүмелээн.

Бооларны, эң ылаңгыя араалыг бооларны, чөпшээрел бээр, оларны ажыглаарының чурумун шынгыызы-биле контрольдаарын Тыва АССР-ниң Иштиг херектер министерствозунга дааскан.

Совхозларга быжыглаан аныыр черлериниң ажыглаарын болгаш камгалалын хандыраар талазы-биле хемчеглерни ап чорударын Тыва АССР-ниң агроөлетпүр эвилелинге дааскан.

Тывага черлик аныарның болгаш балык курлавырын камгалаар талазы-биле ажылды үндезинин-биле эжиндер, бойдус камгалаарынга күүне контролдан боттандырар база бүдүүрүлге чорудулгазын ангылаар совулга-биле Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединге күрүмнүг хайгааралының болгаш балык камгалалының инспекциязының ажылдакчыларының штадын, аппаратка көрүүген бюджет акшазын дамчыдып бээрин өөренип көөрүн Тыва АССР-ниң Дээди Советинден дилээр.

Бойдус камгалалын күштелдирери-биле өске-даа демчеглерни ап чорударын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвулели чугаалажып көргеш.

АЛДЫ ХАРЛЫГЛАРНЫ ШКОЛАГА КАНЧААР БЕЛЕТКЭЭРИЛ?

Аныяк ада-иелер-биле бо темага хамаарыштыр ажык чугаа кылыр бодадым. Бо үүл алды харлыглар-биле ажылдаар аныяк башкыларга база дузалаар боор.

Ол хире назыда уругларны школаже киреринге чедир белеткээри дээрге оларны чамдык үжүүтерин, саннарны билир, номчуурунуң болгаш сан бодаарының чаңчылдарын билир кылдыр өөредип каар деп билип турар болзунарза, ол шын эвес. Ол чаңчылдарны уругларга өөредип, чаңчыктырар талазы-биле тускай шагын санап каан программа, өөредилге номнары, көргүзүг материалдары болгаш школада тускай эртемниг башкылар бар болгай.

Тускай башкы эртемни чок кижилер, аныяк-даа, назы дөгүй берген ада-иелер-даа уругларынга үжүк, сан айтып, оларны кончуп, албадып, дедирлендирип турар. Ынчаар будап каапкан уругну бирги класска кээрге, эдип алыры башкыларга берге апаар болгаш уругнуң оон ынай өзүп-мандырынга довтар боон турар. Оон хоралыын психолог-педагогтарның хөй талалыг шинчиледдери бадыткап турар.

**Ынчангаш алды харлыг чаштарны школага белеткээриниң аргаларының чамдык хынаада даалгаларының хевирлерин ада-иелерге таныштырып көрейн. Бодун долгандыр турар хүрээлелди уругнуң канчаар билип, эскерип турарын билип алырда, оон билиниң курлавырларын, школага хамаарылгазын, иштики сагыш-сеткилин илередип алырда уруг-биле эптиг-эвелек, чымчак сеткил-биле ажык чугаалажыр херек. Ынчан ол билир-ле шаа-биле силерниң айтырыгларынарга күзелдин-биле харылап бээр. Уругларга кандыг айтырыгны канчаар сайза эвил, чугааны чүден эгелээрин даарын баш удур ыяк боланыып алыр. Уругга кандыг-бир айтырыгны салгаш, оон харыы бээрин далаштырбаңар. Болунар база манап өөреникер. Алды харлыгларга мындыг айтырыгларны (чижек-биле) салып болур: Адың кымыл? Харың кажыл? Ачаң, аваң утбан, акың... ады кымыл? Бо айтырыгларга харылап турган, уругларга аная-ла фамилиязын-даа, бажыңга чассыткан адын-даа адап болурлар. Ол частырыг эвес-тир деп билип алыңар. Суурун адын адап көрем? Аалдың азырал амытаннарының, черлик дириг амытаннарының аттарын адап көрем. Бо айтырыгларга 2-2 дириг амытан аттарын адап каар болза, шын деп билиңер. Чылдың кандыг үеэнде миштар бүрүлери иогаан апаарыл? (Шын харылар: кыш төнүп калганда, чазын, чылыгда). Чаъс соонда чер кырынга үүү артарыл? (Шын харылар: ол, шык, малгаш, шалбаа, суг). Хүн дүнден канзыг ылгалдыгыл? (Шын харылар: хүндүс чырык, дүне ай, хүндүс хүн, дүне улус улуп чыдар).

Бир эвес уруг 7-8 айтырыгларга харылап турар болза, оон школага белеткели бедик деңнеле турары ол, а 5-6 болза, ортумак, 4-тен эвээш болза, кудуку деңнелде деп саналр. Бо таварылгада уругну бойдусче агаарладып, хоорай, суур баарда эдертип ап, аная көрген, билген чүвелериниң дугайын чугаалажып, оон эскеричел, сактып алымчал болурунуң чаңчылдарын сайзырадыры чугула. Уругларга таарыжыр солун номнарны, тооддарны номчуп берип, тывызыктар тыптырын, көрген киновзунун утказын чугаалаттып турган, оон дыл, домаан, аас-биле чугаазын сайзырадыры чугула.

Уругнуң школага хамаарылгазын билип алырда чижек-биле мынчаар айтырар: Школага өөреникселер тур сең бе? Школага сеңээ үүү солун деп бодаар сең? Бир эвес уруг школага чүгле ойнаар, чапсарлаар деп харыы бээр болза, уругнуң школага баар белеткели ам-даа чедир хевирлеттинмезин олдур. Школага башкы-биле азы бажыңга аная-биле өөренирин эки бе? Бо үш айтырыгның үжүн шын, чиге, дөрт харылаар болза, оон белеткели бедик, а ийим харылаар болза—ортумак, чаңгызынга болза—куду белеткелдиин көргүзүп турары ол.

Ниити сайзыралы кошкак уругларны башкы-даа, ада-иеде кончуп, дедирлендирип болбас, чүге дээрге ада-иелиг, башкыларга, бодунга-даа бүзүревестеп, эш-өөрүнден хоорук апаар. Ол кончут озалдыг. Белеткели эки уруглар-биле башкының ажылдаарынга дөгүм болур, уругнуң болунга-даа хала чок. Шын харылар бергенде—демдек-биле, арай бузалчак болза—демдектер-биле, шын эвес харыы бергенде—демдек-биле ада-ие болгаш башкы тускай демдеглел дептеринге бижип турза эки.

Алды харлыгларга дидактиктиг материалдарны ажыглап, даалгалар күүсеттирерде дириг амытаннарны, куштарның, ногааларның, ада-шыныктың өөнүг чуруктарын ажыглазары ажыктыг. Ол чуруктарны стол кырынга холуй салгаш, оларны ангылай салдырар. Оон ынай картондан дириг амытаннарның дүрүзүлерин оюп алгаш, оларның бажын, холдарын, буттарын ангы ангы үзе кескилел алыр. Оларны стол кырынга холуй салгаш, катап ол чүвелернин дүрүзүлерин чыырын, шын салыырын дилээр. Бо ажыл ада-иеиин-даа, башкының-даа сагынгыр-тынынгырындан хамаарлыр. Чаңгыс чүвениң санынан хөй чүвелер саның тургустунары база ажыктыг. Чижээлээрге, башкы «хол» деэн болза, уруг «холдар»—деп харылаар ушурлуг.

Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаарда мындыг даалгалар берип болур: башкы азы ада-иелер уругнун мурнуунга стол кырынга—ол, бирги чуруктa, орнуудан туруп олурар, өскезинде—чуруп турар, үшкүзүнде—чемнеин олурар, дөрткүзүнде—школаже бар чыдар чуруктарны холуштур салдырып каан, кылыныг аайы-биле уругга дес-дараалаштыр шын салдырын, утказын чугаалаттыр.

Харылап турган, уругнун частырыг кылыры албан. Ол деэш ону чемелевенер, а шын харылаан деэш мактаарын утпаңар. Мактал—бичин ижинге эн улуг шагнал-дыр.

Уругнуң чогаадыкчы, угаангыр чоруун, чугаазын сайзырадырына оюнар ол черни эзлеп турарын утпаалыңар. Чижээлээрге, уруглар «эмчи, башкы, кадарчы, садыгжы» деп оюннарны ойнап турган үезинде болунун бодалын эжинге шын дамчыдып, ол рольларны күүседириңге сошуургалы улгадыр. Ону коллективтиг оюннар дээр. Уруглардың мнчаар ойнаарын хоруп болбас. Ойнаар-кызы-биле ойнап турган, оозу-биле чугаалажып, платьезин кедирип, өөктерин өөгеп турар үезинде уругнуң бичин салаалары шинчээшкинин уламындан сайзырап, чугаазы база сайзырап турары ол.

Уругну бичинзиден карандаш, демир-үжүгү шын тудуп, кыдыраашты шын салып билир кылдыр, шын олурарынга чаңчыктырынар. Уруулар солигай боон төрүттүүген болза, ону оң холу-биле бижинг кылдыр албадаваңар. Чүге дээрге уругнуң болунга хамаарыштыр иштики сагыш-сеткилин дойлун көдүүлгеш, хөй чүве бодап, келдирлей-даа берип болурун база психологтар шинчилеп каан.

Түңнелинде ада-иелерге сүме мындыг: уруглармар школа баар хар четтээнде өөредирин кызытнанар. Ол уругнуң өзүлдезинге, нерв системазынга хоралыг. Чамдык ада-иелер хары 2-3 ай-даа четтес, беш харлыг уруун школага хүлээп алырын башкылардан дилеп турун бээр боор-дур. Ону сонсатса чогуур.

Владимир ЧАПЧЫН.

Бай-Тайга районунуң Тээлиде № 1 ортумак школада эге класстарның өөредилге эргелекчизи.

ШЫЛГАЛДА

Ак-Довуракты № 3 ортумак школазынга эрткен өөредилге чылының түңнелдерин ам үндүрер. Школаның тос, он бир класстарының доозукчулары боттарының баштайгы күрүне шылгалдаларын дуждап кирипкен.

Дуржулгалыг башкылар Татьяна Владимировна Муравьева, Александра Хайикирбаевна Донгак олар боттарының хүлээп алганы баштайгы шылгалдаларының түңнели-биле багай эвес деп демдеглеткен.

Школаның бо чылгы доозукчулары амыдыралдың дедгем болгаш харысалгалыг улуг оруунче үнерлер. Оларның чамдыызы өөредилгезин уламчылап, чурттуп дээн болгаш ортумак өөредилге черлериниге кирер, өскелери — төрээн хоорайынга, будүүрүлге черлериниге ажыддап киреринн шиитпирлээн.

ЧУРУКТАРДА: он бирги класстың доозукчулары орус дылда чогаалыг бижип олурары; башкы А. Х. Донгак тоску класста математика шылгалдазын эрттирип тур.

Владимир МОНГУШТУН фотолары.

ДУРЖУЛГАДАН ӨӨРЕНИР

Башкылаашкынның арга-дуржулгазы

Уругларны чараш чүвеге кижилдери — башкыларның, ада-иелерниң хөрээ. Бир эвес уруглар эстетиктиг кижилдилгеге шын утланышкынны бичинзиден алыр болза, олар бүгү назынында ниитилел болгаш бодунун хууда амыдыралынга чемелээшкинге таварышпайн барын болур.

Сут-Хөл районунуң Бора-Тайга ортумак школазында кижилдилге ажылынын бо хевири өске школалардаазындан эки тургустунган. Маңнаа черчение, чуруулга эртемнериниң башкызы Алексей Алдын-оолович Ховалыгның ажылын демдеглеп болур. Ол ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының кежигүнү Б. М. Неменскийниң эге класстардан эгелээр кылдыр тургускан өөредилге планының 13. күү аргазы-биле ажылдап турар. Ол Москвага семинарынга база чораан.

А. А. Ховалыг уран чуруулга, черчение кичээлдерин эрттирер тускай кабинетти дерип, шимеп кылып алган. Көргүзүг материалдары шыгжаан шкафтар, магниттиг самбыра, таблицалар, чуруктар, мяштан чазаан, чуга демирлен кылган, гипстен тутхан материалдар, методиктиг литература четкен.

Техниктиг херекселдер болур проекторлоп 1-50, электрофон, диапроектор «Д-207», «Астра» магнитофон, фильмоскоп болгаш оон-даа өске херекселдерни кичээлдерге биилиг ажыглап чаңчыккан. Столдарны карандаш, бийир, балаваш, савада суг салыр черлерлиг кылдыр таарыштыр кылдырып алган. Кичээл эрткен сөөлүнде кайы-даа класстың дежурныйы оларны арыглап, шыгжап каары чурумчаан. А столдарда будук, шыйбак безин чок.

Чуруулга кичээлдериниң темалары янзы бүрү, солун: «Мээн черим 2000 чылда», «Келир үеже көрүш», «Кижи. Чер. Октаргай» деп чогаадыларны, эдертиглерни ажыглап турган. Фантастика темазынга-даа кичээлдер эрткилээн. А черчение кичээлдери базала ангы-ангы темаларлыг, хевирлерлиг.

Алексей Алдын-оловичниң кооперативтиг хевиринге тургузуп алганы «Хава» чуруулга бөлүүмү ажылдап, чагыларны күүседип турар. Башкының база чуруулга бөлүүмүнүн оолдарының деминг ажылындан, ол мышкаш хоозум болгаш аныяк башкыларның аразында бы ыяк найыралынындан школада, кабинеттерде шеверген шинелделер көскү апаргаи.

Бо школада фото-чуруктар, тарымал чечектер, ирыг-силиг столдар, сандайлар, быдчах, шыйбак чок эжиктер, ханалар кижинин сеткилин өөртүр. Алексей Ховалыг башкының арга-дуржулгазынга даянгаш, республиканың башкылар билиг бедидер институтунуң методизи А. М. Байыртың удуртулгазы-биле апрельде Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл районнарының чуруулга, черчение башкыларының неделя хуусаалыг семинарын Бора-Тайга школазынга (директору В. Т. Ондар) болуп эрткен.

Семинар эрттирериниг дүүштүр школаның администрациязы хүн чурумун тургузуп, ону доктаадын кылганы эки болган. Бирги класстан эгелээш, он бир класска чедир ажык кичээлдерни, класс шактарын планнаан. Бирги класстын башкызы А. С. Кечил-оолдуң «Тоолдар дугайында» деп класс шагын, он бир класстың башкызы З. К. Ховалыгның эрттиргени «Тываларның чаагай чаңчылдары» деп ас журналын болгаш оон-даа өске хемчеглерни адап болур.

Келген валчыларга А. Ховалыг черчениге «Кичээл катаптаашкын — кичээл бот-контроль» деп көргүзүүлүг кичээлди сески класска эрттиргени солун болган. Ийи классты (ушку классчыларны) ийи аңгы олурткан, чуруулга кичээл конкурсту база чаа арга-биле эрттиргем. Черчение-даа, чуруулга-даа кичээлдериде өөреникилер частырыгларын боттары хынап, демдээн шын салып турар кылдыр чаңчыктырган.

Семинарның түңнелин үндүрүп турган, башкылар Хүлер-оол Монгуш (Улуг-Хемниң Булун-Терек школазы), Анатолий Даш (Улуг-Хемниң Чаа-Хөл школазы), Наталья Ооржак (Сут-Хөлүң Баян-Талз школазы) болгаш оон-даа өскелер Бора-Тайга школазында эстетиктиг кижилдилгени бедик деңнелде-дир деп үнелээн.

Чамдык школаларда бо эртемнериниң тускай башкылары чок болганындан эвээш шактыг кайы-бир башкыга берилгаар. Оон уламындан ол эртемнерге долу билигни өөреникчилер албайын турар.

Ай бурунгаар чарлап дыннаткан турган ол семинаржыда хөй школаларының удуртукчулары төлээлерин чоруттаан. Кайы-даа районнуң улус өөредилге киллистери бо эртемнерни кичээнгейге ап, школаларда ук кичээлдерни ханчаар эрттирин турарын кедир өөредилге чылының эгезинден турз хынап, оон түңнел үндүрее эки.

Школа доосканнарны музыка, ыры, чуруулга, черчение башкылары кылдыр өөредип алыры — хүнүүн негелдези.

Чаа-оол ОНДАР.

Сут-Хөл районунуң улус өөредилге киллизиниң методизи.

ЭПТИГ АРГАЗЫН КӨРЗЕ..:

Эде тургустунуушкун үезинде эң код түүлче — совет хамаатызы кижиже, ыраанчарже сагыш салып турар аларганы кымга өөрүүр эвес боор. Оон бир херечизи кылдыр Таңды эйнында Кызыл-Арыгның дузалал школазының амгы байдалын ап болур. Бо школада бичин чаштар 1 класстан 8 класска педар курсениң долу хандырылгазында өөренип турар. Школа болгаш интернат чылыг, чырык, делгем. Ынчаг тускай эртемниг эмчилер, дээдн эртемниг башкылар ажылдап турар. Кызыл-Арыгга өөренип турган өөреникчилер өске школаларга өөредилгезин уламчылап, кандыг-бир өөредилге черинче өөренип кирип, улус ажыл-агыйының кайы-бир адырынга ажылдаадаа бергеш, школазы-биле, эргим башкылары-биле харылаалын үсейн турар.

Мону бижип тура, дузалал школаның кажаа, каза тургустунганын номчукчуларга сонуургадыр бодадым. Чүүдаа чүве эге достуг, тургустунган, төрүттүүген хүнүүг болгай.

1961 чылдың октябрьда өөредилге чылы эгелээш, ол болуп турда, дузалал школа деп школа Сут-Хөлге ажыттынган чүве. Ынчангы чыдыдыкчын министри турган Б. И. Болаур-оол, Сут-Хөлдүн районо эргелекчизи турган Б. С. Монгуш олар бо херекке дорт киришкен. Эрэнинде Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарының чоок-кавы суурларындан, Улуг-Хемниң Алдын-Шынаа, Кек-Чыраадан өөреникчилерни чыып, ужеи хире бичин чаштар өөренип эгелээн турган. 1967 чылдың июньда ол школаны амгы бо Кызыл-Арыг суурже көжүргеи. Бүгүн школада 140 уруг өөренип турар.

Школа үндезилеттиниг тургустунганындан эгелээш, ажылдап келген башкылар ам-даа бо коллективте бар. Хүндүлүг дыштанылгазынче үнзе-даа, ам-даа күш-ажылын уламчылап чоруур башкыларга Вера Натпитовна Ондар, Сурунмаа Орус-оловна Селин олар хамаарлыр. Школа башкы кадрлар талазы-биле мурнукузунга бодаарга, директорунган эгелээш, башкыларга, кижилдикни башкыларга чедир чаартынган. Коллективте аныктаа ковудзин өөрүүр. Ынчангаш школаның ажыл-агыйы, өөредилге-кижилдилгеги ажылы соолгу ийи чылдан бээр эдээн экижээн. Чаа директорувус аныяк коммунист Н. Т. Ондар, өөредилге эргелекчизи Э. М. Монгуш болгаш хоочуларывыс Б. И. Шаравин, Б. Т. Ак-тымак оларның улуг-хуузу ке хемчеглерни адап болур.

Келген валчыларга А. Ховалыг черчениге «Кичээл катаптаашкын — кичээл бот-контроль» деп көргүзүүлүг кичээлди сески класска эрттиргени солун болган. Ийи классты (ушку классчыларны) ийи аңгы олурткан, чуруулга кичээл конкурсту база чаа арга-биле эрттиргем. Черчение-даа, чуруулга-даа кичээлдериде өөреникилер частырыгларын боттары хынап, демдээн шын салып турар кылдыр чаңчыктырган.

Семинарның түңнелин үндүрүп турган, башкылар Хүлер-оол Монгуш (Улуг-Хемниң Булун-Терек школазы), Анатолий Даш (Улуг-Хемниң Чаа-Хөл школазы), Наталья Ооржак (Сут-Хөлүң Баян-Талз школазы) болгаш оон-даа өскелер Бора-Тайга школазында эстетиктиг кижилдилгени бедик деңнелде-дир деп үнелээн.

Чамдык школаларда бо эртемниң тускай башкылары чок болганындан эвээш шактыг кайы-бир башкыга берилгаар. Оон уламындан ол эртемнерге долу билигни өөреникчилер албайын турар.

Ай бурунгаар чарлап дыннаткан турган ол семинаржыда хөй школаларының удуртукчулары төлээлерин чоруттаан. Кайы-даа районнуң улус өөредилге киллистери бо эртемнерни кичээнгейге ап, школаларда ук кичээлдерни ханчаар эрттиргин турарын кедир өөредилге чылының эгезинден турз хынап, оон түңнел үндүрее эки.

Школа доосканнарны музыка, ыры, чуруулга, черчение башкылары кылдыр өөредип алыры — хүнүүн негелдези.

Чаа-оол ОНДАР.

Сут-Хөл районунуң улус өөредилге киллизиниң методизи.

«Шынга» парлаттынган соонда

ОЛАРГА ЭРШЭЭЛ ТУРАР БЕ?

Май 25-те «Шын» солуунга үнген «Төтчеглекчилер: сгерь, директор, шагдаа...» деп чүүлүг номчаан, республиканың Иштиг херектер министерствозу төтчеглекчилер-биле демиселди күштелдиргениге өөрүүр-дүр мен. Эң ылаңгын А. П. Ляпин мышкаш кижилерге өршээл турбас деп бодаар-дыр мен. Ол дээрге барып-барып Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединин кежигүнү, харысалгалыг ажылдакчы кижидир эвесве. Ындыг кижилер төтчеглекчи боон турда, өскелериниң дугайында чугаалаан-даа херээ бар бе?!

Төтчеглекчи кижилер ада-даа чораан, ол чаныы салбас боор чораан. Ону, Үш-Белдир курортунга чораан, ийи караан-биле көрүүн. Аная барган аалаатылар эм оттарны өдере чулуп алыр, балыкты тулуп алыр боор чорду. Балыкты эдерге хеннелеп алыр. Чамарда олча-омактыг чаныы кээр. Сактырга, курортка эмнедир деэш эвес, а балыктаар, ацнаар деэш чораан-даа мышкаш. Үш-Белдир курортка чораан кижилерни хынап, бир эвес балык, эм оттар чулуп алган кижилер бар болза, оларның хемчеги алырының аргаларын өөренип көөр болза эки.

Шигжирмаа ЧЫМБА.

Кызыл хоорай.

Чагаа парлаттынмаза-даа...

ХАЛАС ПУТЁВКА: ЭЛ ЧҮЛ, ЧЕРЛЕ ШУУТ ХАЛАС БЕ?

«Шаныял бе азы албадал бе?» Шак мындыг аттыг чагааны бисте, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң сарлыкчызы Молдавай Иргит чоруткан. Ол 1988 чылда республика малчыларының социалистиг чарыжынга тиилекчилериниң бирээзи болуп, Болгария баар халас путёвка-биле шаннаткының база аная чораан, хөй-ле акша-төгерикти болзунуң карманындан чарыгдаанын бижээн, ол шын бе хаарзин тайылбырлаан бээрин дилээн. Ук чагаанны бистер агроөлетүүр комплексинин эжылдакчыларының профсоюзунуң обкомунуң секретары Ө. С. Кара-Салга номчуттуус. Оон тайылбыры мынчаар:

— Бүгү-эвилелдин социалистиг чарыжының тиилекчилериниг халас путёвканы шаннал кылдыр тыпсын турар. Монгуш-Тайганың сарлыкчызы Молдавай Доржуевич Иргитти 1988 чылдың түңнелиниг-биле Болгария баар халас путёвка-биле шаннаанын шын. Халас путёвка... Мында «халас» деэн сөстүң утказы мынчаар: бир чүве бол: ол путёвканы алган азы садып-даа алган кижи дыштанып чериге баргаш, халас чемненир, удуур-чыдар черинин хөлезинин база төлевес. Аная курорттар болгаш санаторийлер база профилакторийлер баарда кандыг ийик, оон өртээн, бир эвес профсоюзларының шугуму-биле ап турар болза, 30 хүүзүн кижи болу төлээр, артканын профсоюзлар төлээрле болгай. А халас путёвка дээрге чеми, чурттаар черинин хөлезинин-дир, а орук хөлезинин ийи-бээр баарда чеми база чурттаар черинин хөлезинин болзуу болур.

Ынчаарга черле бо халас путёвкалар-биле моон сонгаар-даа улус шаннадыр аная. Чүнү билип алырыл? Совхозу-биле дугуржулгалыг болур. Ындыг путёвка-биле шаннатканнарының орук шүүлелин совхозу азы бүдүүрүлгезин, организацияны төлөп бээр ужурлуг. Бо дугайында ол ийи черлериниң удуртукчулары билир.

1988 чылдың түңнелинде «Барлык» совхозтан Ф. Саая биле Д. Солуунам олар базала халас путёвка-биле шаннаткаш, М. Иргиттиң чораан болгуу-биле Болгарияга турасттээш келгеш, оруктун шүүлелин дирекцияга төлеп алганнар.

Бо удаада Молдавай Доржуевич совхозунуң директорунга баргаш, херектин ужурун тайылбырлаан болза, ынчан төлеп алыр ужурлуг турган-дыр ийин. Ону ам төлеп ап болур бе ынчаш? Хамык документилер бар болза, болур.

Моон солгаар шак мындыг чаргы-маргылдаа үмнес кылдыр халас путёвка-биле шаннаткан улус бо дугайын баш бурунгаар ыяк толарадып, бялки алыры чугула. Ол мышкаш профсоюлел райкомнары база чорудар улузунга херектин ужун-чөвүн баш удур тайылбырлаар болгаш турган-дыр ийин. Оон башка М. Иргиттиң чеченчидин бижээни мышкаш, он дээрге шаннаа эвес, албадал болу бээр мышкажыл. Бир эвес дугуржулга чок, азы шаннаткан кижи чорудар күүсеп чок болза, ол дугайы кижиниң болунун хууда хереэ, чүгле бош удур профсоюлел организацияларынга дыннадып каар аппар.

Ол чаныы-даа, ол чаныы-даа, ол чаныы-даа... Ынчаг ол ол үеэнде демиселге, аныыр ажылының дүрүммерин үрээнин кларедиги 30 хүү чедир кызырылган.

1989 чылга чедир турган 14 заказниктериниң чартык кезиин хагган. Амгы үеде оларының иниги шелу республиканың деминкээриниң 2 хүүзү боон турар.

1990 чылдың май 24-те «Тувинская правда» солуунга парлаттынган «Онза улут хемчеэлдин-биле» деп материалда фактыларны ыяшка турда, аныыр ажыл-агый каттыжышкынының чиргине директору Н. И. Сованың талазындан лицензияларны бээриниң болгаш тарадырының талазы-биле негелдерни каржызы-биле хажытканы бадыткаттынган. 1989-90 чылдарның аныыр сезонунун үеэнде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвулелинин 1989 чылдың октябрь 10-да үндүргени № 179-р шиитпирин хажыдып, лицензияларны доктааткан саныңдан 96-ны хөйү чөпшээрел бергеи. Аныыр сезонунуң хуусаалары сагыйын, лицензияларны берип, оларның хуусаалары узадып турган. Лицензияларны чөпшээрел бээриниң болгаш оларны ажыглаанының бухгалтер үшүү чок болган.

Шак-ла ындыг хажыдышкынар каттыжышкынының чиргине директорунуң оралакчызы В. П. Чымыттың кол охотовед Н. М. Никифоровтуң талазындан база турган.

Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитети бойдус камгалаар болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының ажылын черлик амытаннар болгаш балык курлавырын камгалаарынга кошкак дүүшүүрүп, төтчеглээшкин-биле демиселди деэш чок организастан турар. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери бойдус байлаан камгалаарынче сула кичээнгей салып турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели дараазында шиитпирин күлээн айган.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитедиге, аныыр ажыл-агый бүдүүрүлге каттыжышкынга, балык камгалалының республика инитилелиге, республиканың хереглекчилер инитилелиге, ачылларның болгаш балыкчыларының республика инитилелиге, ыяш ажыл-агыйының бүдүүрүлге каттыжышкынынга, Тыва АССР-ниң Иштиг херектер министерствозуга, бойдус камгалалының бүгү-эвилел инитилелиниң республика чөвүлелиге, райкүүсомларга болгаш Кызыл хоорааүүскомуунга дирилгамытаннар камгалаарының талазы-биле толаргай хемчеглерни ап чорударын дааскан.

Ол сорулга-биле:

черлик аныар болгаш балык курлавырын төтчеглекчилерден камгалаар талазы-биле оперативтиг бөлүктерни тургузарын, каттыжган рейдилерни чорударын, аныыр одарларын агаартан хайгааларын, космостан информация чеспектерин хөй-иниги-биле кадыг ажылдаарын көргеш. Тыва АССР-ниң бойдус камгалалынга хамаарылгалыг министерстволарының болгаш ведомстволарының, улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарының кадыг ажылдап кылган планын 1990 чылдың июнь 20-де чедир Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвулелинге киирерин дааскан;

бойдусту агаардан камгалаарының акша-көрөнгизин түгле ук сорулгага ажыглаарын;

күрүне заказниктериниң деминкээриниң болг

«ТАЛЬ ДЭЭРГЕ ТАЛЬ ЫШКАЖЫЛ»

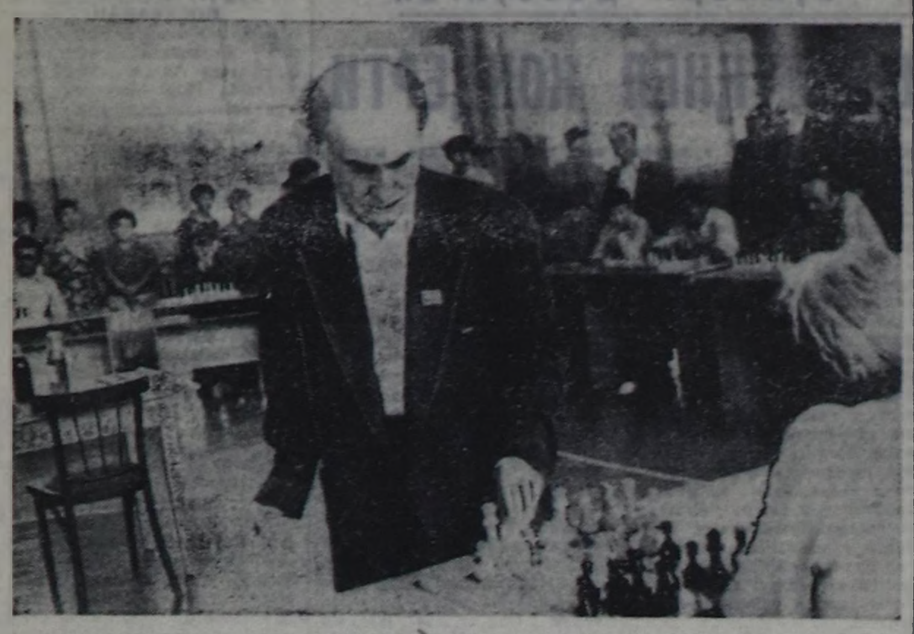

Бистиң хүндүлүг аалчывыс — гроссмейстер Михаил Таль чааскаан хары угда хой кижи-биле ойнаарының баштайғы сеансызын Кызылда «Херел» спорт залында эртиргеи. Төгерихтей салып каан бичежек столдар кырында шыдыраа бодаларының ак талазы-биле баштайғы көштерин дүргеин кончуг кылғылап, ол шала бодамчалыг эргий кылаштап тур. Көрүкчүлер оон көштерин сонуургап, аразында ону сайгарарын оралдажып, оожум чугаалажып эгелеп. Бинда кижи кайгаар чүве чок. Ол кежээ аяа шалап, тулап тургаш, ша-даа чедирбейн, матка олуртун каар бис дээр, өскээр чугаалаарга, шыдыраа спортуна ынак кижилер чыглып келген. Ye элээн эрте бергеиде гроссмейстер бистің чамдык шыдыраачыларывыстың чанына келгеш, көштерин ылавылап көрүп ап, шала доктаай бергилээр болду. Ол база чөп турган бооп. Назы-хары угады бергеи кижи хары угда 29 кижиге удур ойнаары кайын белеи болгаи деп. Оон кадында тыва шыдыраачыларының аразында район, хоорай, республика, зона чергелеш маргылдааларга киржип чорааи Петр Бернович, Владимир Бузыкаев, Николай Онуфриев, Матра Хомушку, Валерий Иванин, Орлан Донгак, Бараин Савыр, Мартеньян Меннег-оол ышкаш шыдыраачылар олурган болгай. Олар кандыг, чүү-даа болза, шыдыраа көштерининг теориязын элээн шыырак билир ужуруглуар. Ынчангаш, сураглыг гроссмейстер оларның чанынга келгеш, бичии доктаай каттылап, боданын каап турган чадавас.

Оон элээн эгелей бергеиде РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң культураның алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы болгаш шыдыраачы М. Б-Х. Кенин-Лопсанга ужуражы бердим.

— Монгуш Бора-Хөөевич, делегейге алдаржаан гроссмейстерни Тывага чедип келгениге хамаарыштыр силерниң боталыңар кандыгы?

— Мону мен улуг, онза болуушкун кылдыр көрүп турар мен. Тываның культура амыдралын хөгжүдериниге, ылангыя шыдыраа спортун маңаа улам сайыраткарыңга бо ужуражылгалар кончуг улуг ажыктыг, ажок ужурдуалыг. Бодап-даа көрүнер: Балтий далайның кызындан ак-көк хемниг тыва черге ат сураглыг кижинан келгени, бир талазында, Тываның чонун үндүлеп көргени-дир. Ийде, оон бичеге сеткилдиг, эп-найыралзырак чоруу-дур. Ол — кортук эвес, а дилим кижи-дир, оон кадында дузаргак сеткилдиг кижи-дир. Мен ынчаар билип тур мен. Чамдык шыырак дээн шыдыраачыларны чалаарга-даа, бөөр келбейн турар болгай. Ону кончуг багай чүүл кылдыр көрүп турар мен.

Оон ынай Михаил Таль удавас Маанла доорайга болур зона марыылдаазынче аъттанып кижи болгай. Филиппинер ортулуктарының агаар-бойдузу Тываның-биле дөмей боон болур. Ынчангаш ол Тывага кээриңден ойталаан боор. Гроссмейстерниң келгени-биле холбаштыр шыдыраа спортун улам сайыраткарының оруу ажыттынган деп бодап тур мен. Ажыбиле чугаалаарга, мынчага чедир бисте мастер аттыг аныяк шыдыраачы оол-даа, кыс-даа чок болгай. Ынчангаш ам Тывага тускай шыдыраа клубун ажыдар үе келген. Ону ажыкташ, Михаил Тальның адын-биле адап-даа алыр болза, ажырбас деп бодалдыг мен.

— Бо чаштайғы сеанста ойнап турар тыва шыдыраачыларының эге көштериге дүүштүр чүүү чугаалан болур силер?

— Шала коргун ойнап турлар. Бодаанмас-тыр, далаш ойнаи орлар. Дуржулгалыг шыдыраачы чамдык бодаларын кажарлан каап берилтерге, ону доозан-на сегирип алырлар-лыр. Оон туружун сулаткан ан турлар. Гроссмейстерниң ийи-үш көп ажыр бодап алгаш, мынаар ойнап турарын эскербейн турлар. Ооң ынай керээжен шыдыраачыларывыс кайыл? Оларны кичиштиргеи болза эки —ынза багай чүве чок.

База бир саналым. Маргылдаалларга пластмасс бодаларлыг шыдыраа-биле ойнавас апарган чүве болгай. Мону бо ужуражылгаларны организакчылары билип алза эка боор. Бистиң республикада спорт мастери тускай эртемниг шыырак тренер чок болгай. Ынчангаш бир кижиден өске черден чалап алгаш, аяа бажыңдан бергеш, ооларр, уругларны шыдыраа спортуне кааре тутса, эвилелдезе чүл? Ону мынаар кылып болурунуң эргазы бар.

Гроссмейстерге, ону үдеп чоруур кижиге тускай шаинал— тыва мастерниң чонурдаштан кылган тыва шыдыраазын суй белек кылдыр сөңмээрн өзүвчиг-дир.

Бо сеанс үезинде бир-ле дугаарында Өвүрдем келгеи шыдыраачы Маадыр Монгуш уттурун алды.

— Че, гроссмейстерниң ойнаары кайы хире-дир, Маадыр Балдыжыкович? Даламы, сүрээлеп турдукар бе?— деп оон айтырдым.

— Кончуг шыырак ойнаардыр. Таль дээрге — Таль ышкажыл! Оон-биле чангыс катап ойнап алыры улуг аасхежик-тир. Шынап-ла, шыырак мастерлер маңаа кээп ажылдаар болза, шыдыраа спорту Тывага дыка-ла сайыраар-дыр ийин.

Ужуражышкын үезинде гроссмейстерге уттурган кижилериң саны көвүдеп барда чор. Ол аразында Михаил Нехемьевич аштырны алганының демдээ кылдыр «Тыва хамаатты төлевидел» институтуң архитектору Орлан Донгактың холун тутту. Баштайғы тиилелге!

Сураглыг гроссмейстериң камчан удуңканын Орландан сонуургадым. Айтырымга хамаарыштыр ол маңтанмады. Биче сеткилдиг, хүндүлүг кижи болду. Орлан чүгле мынча деп кагды:

— Ойнаары берге боллу, кончуг берге. Ол шала турупкан ышкаш-тыр.

Ол хүнүңү ийити түннели мындыг болган: гроссмейстер Михаил Таль 29 кижиге удур ойнаан, Орлан Донгакка уттурган. Николай Куулар, Николай Онуфриев, Сергей Евстигнеев, Мартеньян Меннег-оол олар-биле хаймынашкан, артканнарын удуп алган.

Михаил Таль-биле шыдыраага ойнаарының баштайғы ужуражылгазынга Кызыл районуң Элегес-Аксы орта школазының 8-ки классының өөренгичизи Алдынбек Калыны база киришкеи. Ол бодуңуң шаа-биле гроссмейстерге удур эки көштерин кылып, элээн үр ойнаан. Алдынбек бичиивиден тура-ла шыдыраага хөлдыхшыл бергеи. Бо эртеен чазын республиканың школачыларының шыдыраа талазы-биле команда аайы-биле болган чемпионадынга ам ол-ла школаның оңгу кластың өөренген турар ыны-биле Кызылга ойнаан, ийиги черни эзлээкер. Он беш харлыг ишки сураглыг гроссмейстер-биле ойнап орта хөөрге солун-даа, чоргаарымчыг-даа чоруу. Ынчаан мындыг болдаа бажыңга кире дүшүү. Кызыл хоорайның аныяк шыдыраачыларын бо ужуражылгаже чүге чалаваанын, чүге бөөр эвилелдеп өскелбээнин? Шыдыраа ойнаарынга хамаатты өөренгичилер школа бүрүзүнде бар турда-ла, ону мынаар организаставаанын четпес чүүл кылдыр санаар мен.

«Херел» спорт залынын ишти делгем, чырык, эки-даа болза, аяа хой кижи турарга чайгаар-ла дуваргай, ышкам, ийиг кыннын кээр болду. Көрүкчүлер аяа хөнгүс-ле таарымнаан сеткилин илередип турду. Аяс, кыан хүндүс даштыгаа-даа организастаан болза, эки-дир деп чамдык көрүкчүлер чугаалап турдулар. Ол база шын боор болур.

Агаар арыг, серии турган болза, ойнакчыларга-даа, оларның удур-дедир маргыжын көрүп турган кижилерге-даа эки, таарымчалыг болур турганы билдингир. Бо дугайын моон соңгаар өөренип көрзе артык эвес.

Шангыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның корр.).

«САЛАМ АЛЕЙКУМ—ЭКИИ!»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Школага өөренип турган хөгжүмнүг, спортчу, гимнастикага, самбиге, кыш-ка мрн күүсеткенге мөлек, домрага, кобызга ойнаар турдум. Ынчан мээн башкым Камаш Исалина мраазарынга мени өөредип эгелээн. Оон ачызында бот-тывынгыр ураан чүүл көрүүлделериге доктаамал киржир апардым. Хөрүндаа республиканың школачыларының ураан чүүл фестивалынга киришкеш лауреат болдум. Оон ынай чүүү чугаалаар чоор, ийе, бир чыл эртеиде Алма-Атага бот-тывынгыр мраажыларның конкурзунга киришкеш, бирги черни алдым. Ынчан мени «Гульдер» эстрада ансамблинге ажылда деп чалап турду. Ол үеде мен музыка училищениң хөйүн мры-дирижёр салбырынга өөренип турганымдан ынаавайн баргаи мен.

— Силер чүү деп ырыны мрлааш, сураглыг бергениңер ол?

— Хөй-ле мрыларны күүседип келдим. Ынчалда-даа «Алия» деп мры мени сураглыг эстрада мраажызы болурунга чедиргеи чүве. Оон соң Тажибаевтың, аялгазы билдингир казах композитор Байтереков чогаатканы. Алия дээрге Совет Эвилелиниң Маадыры, часпас адар казах дайынчы кыстың ады-дыр. Ол Сталинград фронтунга бир тулчуушкунга маадыылыы-биле елгеи. Ол ырыны Болгарияга болгаи эстрада мраажыларының Бүгү-делегей конкурзунга база мрлаадым. Ук конкурстуң негелдезин өзүтвар бир болгаи ыры база күүседир апаарга. Тоннр Русевтиң «Чаш ыным» деп ырызын күүсеткеш, «Алдын Орфей» шаннаалды алдым. Ынчаш 19 харлыг турдум. Ол ыныяктарының болгаш студентилериниң Кубага болгаи Бүгү-делегей фестивалынга «Мээн черим, чечектел-де» деп ырыны база чедишкиниг күүсеткеш, шаннал-макталды алгаи мен.

— Репертуарыңарга хамаарыштыр чүүү чугаалаи болур силер?

— Артист кижиниң кол-ла сагыш салыр чүвези репертуарын байыдары болур болгай. «Алия», «Мээн черим, чечектел-де» деп ырыларны чугаалаадым. Оон ынай башкир шүлүүкү А. Атнабаевтың «Чаңгыышкын» деп шүлүүгүне Т. Сарыбаев чараш аялганы бижээн. Ол-ла авторларның «Ынакшылым сылдызы» деп ырызы база мээн ынак ырым апаргаи. А 1979 чылдан бөөр «Арай» деп ансамбль-биле салым-чолум докшаашкан. Ол-ла чылын Москва хоорайга болган тайбың камгалакчыларының Бүгү-делегей конференциязынга киржип мрлаадым. Болум Тайбың камгалакчыларының совет комитединиң кежигүүнү кижи болгай мен. Ынчан «Арай» ансамбльдиң удуртукчузу Таскын Окавов-биле танышкан мен. Оон бөөр-ле өшкүүнүн ийи эмин дег чарылбас болгаи бис. Азия чүрээ Тыва черде база нелээ чедип келдивис. «Арай» ансамбль эстрада артистериниң VII Бүгү-эвилел конкурзунуң лауреаты. Оларның үелегеи-биле казах улустуң «Наукожыер», «Өгбелериниң чүрү» болгаш башкы ыры «Кызыл Кумда ырым» деп ырыларын күүсеткеи келдим. Алма-Атаның театр ураан чүүл институтуун доосхан соонда, 15 чыл эргүзүүнда мраажы болуп ажылдап келгенимн болдур.

— Кайы-кайы чуртларга ураан талантыңар-биле аллаан каптыңар, Роза Куанышовна?

— Он беш даштыкы чуртларга аллаан четтигиптим. Америка, Турция, Франциягa, Куба, Польша, Венгрия, Болгария, Чехословакия, Югославия болгаш өске-даа чуртларга мрлаан чоргуладым. Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларын эргип кезип каптым. Кана-даа баарга, өөрүшкүмнүй-биле утуп хүндүлээр боор чүве чорду. Ынды чорук кижиниң сагыш-сеткилиге өөрүнүүг, тура-сорукту көдүрер.

— Тывага бир-ле дугаар келген-дир силер. Тыва силериниң сеткилиңерге таарышты бе, үр болур силер бе?

— Тываже кел чорааш, оон кайгамчык чурумалдыг, каас, чаражын, хүндүлүүлүг чонуун дыннаан мен. Бир-ле дугаар кээн турар кижиге солун чер-дир. Дүүн орун аайы-биле озалдап келзиде-даа, тыва көрүкчүлер-биле ужуражып, арыг агаар адаанда стадионга концертимни чоога бараалгаттым. Көрүкчүлер ооң сонуургаачал улус-тур деп чүвени билдим. Мени эки-ле хүлээп алдылар. Ашаа өөрдүм. Бала иатын Тывага узаанын кежиктен кымыгар мен.

— Силерни Тываже республиканың Культура министерствозу чалаан ирги бе?

— Чок. Чалаанзыны «Алия теву» кооперативтиң удуртукчузу Виторий Цой ыыгаан кижи. Ынчангаш ындыг чүве яйнкле. СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, Культура министерствозунуң ажылдакчыларынан чаңгыстаа кижиге ужуражпадым яйын. Хомудан эвес, алдеспигеним чугаалап одурарым ол.

— Дүүнгү концертке силерни кээп ыыдавайн бадыр ирги бе деп чугаалаан улус өөрүп барган чадавас. Бо кежээ болур концертке байлаа өске болуру чугаажок. Чүге дизе силериниң чедип келгениңерни кызылчылар дыннап каан чорду. Культура министерствозунуң ажылдакчылары ораанчы министр В. Нансыя баштадыр бо кежээни ужуражылгага база хөлчок белетиигеи турар улус чорду ийин.

— Силерге база четтирдивис. Орук-чирик биле-бе-даа болзувусса, силериниң парыгларыны сураан дыннаан болгаш оода ынаар барыпса дээш... Ужуражыже байырлыг!

Интервьюну «Шынның» корреспондентилери Сарыг-оол КУУЛАР биле Седип МОНГАЛ ыыгаи.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ТУРАСКААЛ

Тиилелгениң 45 чыл оюн мөнгүн-тайгажылар байырлалдыы-биле демдеглеп эрттиргениер. Ол хүн район төөг Мутур-Аксы суурунуң мурнуу талазында бедигээште кымгаа-даа эргим, үнелиг, чымчак сеткилдиг, чылыг баарлыг аарыалдыг ис кижиниң овур-левирин сиилбиз шуткаан — революцияның, дайынның болгаш хүш-ажылдың районда ат-сураглыг кижилерин алдаржыткан мөгге турасказалдың байырлыг ажылыышкынны болган. Улуг, биче кижилериң сагыш-сеткилиге чоок, хүндүткелиг болгаш мөгейишкиниг, чоргааралдың болгаш ак сеткилдиг, шынчы, төлептиг болур чоруктун демдээ болган шак бо чогаалдың автору скульптор Хеймер-оол Байлосович Донгактың турасказалды тургузарынга районуң удуртукчулары, культура, ураан чүүл ажылдакчылары идепкейжи чоруун көргүскениге чон өөрүшкүзүн илергейлээнер. Ажыдыышкынга Ада-чурт дайынынын, Көрейниң болгаш Афганистанның хамаарышпас чоруу дээш дайылдашкан эки турачыларының, интернационалчыларның төөлдери, чоок кижилери, хүш-ажылдың хоочуннары, шалыпчылары, комсомолчулар болгаш аныяктар, пионерлер болгаш школачылар, ажыл-агый, албан черлериниң, организацияларының удуртукчулары, башкылар, эмчилер киришкеи.

Тиилелгениң 45 чыл оюнга турасказаткан митингиниң СЭКП райкомунуң бирги секретары, район Совединиң даргазы В. Д. Хемер-оол ажыткан болгаш делегеренгей чүве чугаалаан.

Оон соонда турасказалды ажыдарының кызыл кожаазын хүш-ажылдың хоочуннары К. С. Шөмбүл, Д. М.- Ш. Биче-оол олар кескеи. Гирляндалар, чечектер салымышкыны болган. Бистиң өгбелеривиске, алдарлыг кижилеривиске чогаалчы Моллурга Салчак, культура ажылдакчылары Ульяна Хертек, Ульяна Монгуш болгаш өскелер-даа баравы болган.

Турасказалды эки ажаан кадагалаарынга харыысалгалыг болуруун Мутур-Аксы школазының өөренгичилери хүлээпип аа, бады хаптыраан бергеиер.

Турасказалдың ажылышкыны кызыгаар шериглериниң автоматтарының дааштавашкыныары-биле, он-базының октарының ак-көк дээрже ужугуушкуннары-биле доозулган.

Турасказалдың мурнунда дербелчин плитада чогаалчы Моллурга Салчактың:

«Сагыжыңар — чонуу чораан,
Чаңгыжыңар — база чонуу»

деп сөстерин бижээн.

Сөзү болгаш чуруктары

Маспый-оол ОНДАРНЫЫ.

Кыска тайылбыр

БОТТУГ БАЗЫМ-ДЫР

Боттуг чүүлдү кыдыра бодаар чоруктуң хараадаңчыг илерээшкини

Венгрияда турар совет шериглериниң херектериниң талазы-биле СССРЭ чазаалың толээзин, Шериглериниң мурнуу бодуунуң командлакчызы генерал-полковник Матвей Бурлаковтуң ПМА-ның шериг таймылыралакчызы Валерий БОРИСЕНКОНУҢ айтырыгларынга харыылары.

— Венгриядан совет шериглериң үндүрери-биле холбаштыр Тоң Европага күштериниң деңзигүүрү кайчаар өскерлирин?

— Мурнуу болуктуң шериглери амгы үениң дайын чоруулгаларының аргаларын шингээдип алган, күчүлүг болук. Венгр таланың дилээ-биле ону үндүрүп эгелээн, шериг талазы-биле алырга, ында деңзигүүрү үревейн барбас болбайн аан, харын-даа Тоң Европага ол деңзигүүр оон мурнунда-ла НАТО-га хамаарыштыр олче чайлыр турган болгай. Ниити Европа бажың дээр чүүл национал болгаш Европаның айыл чок чоруун хандырарының айтырыгларын чаа туруштан көөрүп негеп турар. Даштыкы чуруттарның девискээриндеи даштыкы бүгү шериглериң 1995—1996 чылдарда үндүрер, а 2000 чылда даштыкы күрүнелериниң девискээрлериниде шериг базаларын узуткаар дугаймда саналды ССРЭ 1985 чылда-ла киргеи дээрзин сагындырыы каайы. Венгрияның девискээриниде совет шериглериң үндүрүп эгелээни дээрге ук утланыышкынга боттуг базым-дыр.

— Үндүрүп турар каттыжышкыныңар ССРЭ-ниң чүгле иштинги өөрү, а кызыгаар шериг округтарынга баар. Оон-биле холбаштыр Барыын чүктүп чамдык чуруттарында НАТО-нуң флангыларынга шериг аймылы улгадыр дээн чылдан-биле дүүрүүзүн тыптып келген. Ол талазы-биле бодалыңар чүл?

— Бирээде, Венгрияның девискээриниде үндүрүп турар бүгү-ле каттыжышкыныңар болгаш кезектер ССРЭ-ниң НАТО күрүнелери-биле кургаг чер кырыы-биле кызыгаарлашкак эвес районнарже чорун турар, олар: чаа ол пунктуларга доктаамал турумчуур. Ийде, Тоң Европага шериг талазы-биле удур туржуушкунга деңнелги кудуладырын чедип албышаан,- оон-биле кады флангыларга артык күштерин тургузуп турган, канчаар-даа аажок хөй акта-хөрекгиин чарыгдаары, күш үндүрери сарыыл чок чорук-тур дээрзи-биле чөпшээрежир боор силер.

Оон-биле чергелештир НАТО-нуң ажыл-чорудулгазы биеэги-ле хевээр «ядролуг коргудуушкын» доктриназынга, ядролуг халдашкынны бир дугаар ажыглаар аргалымга үндезилеттинген. Ынчангаш, мээнин-биле алырга, айтырыг болза «флангылар» дугайында эвес, а оон бүгү-ле хемчээлдериниге шериг талазы-биле удур туруушкунуң алыс утказында болуп турар.

— Мурнуу болуктуң шериглериң үндүрүп турда, венгрлериниң талазындан чамдыкта найыралчы эвес чоруктар боп турар дээрдир. Силериниң-биле алырга, ындыг чоруктар болуп турар бе?

— Ийе, ындыг чоруктарның чамдыкта болу бээрн хараадаңчыг. Венгриядан үнүп турар чүгле совет шериглерге эвес, делегейниң ийги дайынында фашизмден ону хостап турган өлгеннериниң турасказалынга база ындыг хамаарылга илереттинин турар. Ол дээрге чүвени кыдыра бодаар чоруктуң хараадаңчыг илерээшкини-дир.

Ынчалзажок венгр улустуң хөй кезиниң талазындан найыралчы байдалды хүн бүрү амыдыралга көрүп, билип турар бис. Найыралдың күштүүн олар база көрүп, билип турар. Ол улам бижытар.

ААЛЧЫЛАР БАЖЫҢЫНГА ЧАҢГЫС ДҮН

Найысылаал Кызылда 5 каът аалчылар бажыны бар. Артында адын безин чараш — «Мөнгүлек». Чамдыкта бистер, сүт-хөлчүлер, ону тооп домакта кирген Кызыл-Тайгага-даа өөмейлей бергилээр бис. Ол-даа харын ындыг-ла ыйнаан, ынчалза-даа кылынайнын чыдар чүве бүрүзү-ле алдын эвес болдур ийин. Шак ындыг туруштан аалчылар бажынының яштика байдалы-биле танужыр чөөлиннер.

Ынчан маат айның сөөлгү хүннери турган. Найысылаалга республикада школалар директорларының, партия эге организацияларының секретарьларының чөвүлел хуралы ажыттынган. Ук хуралдың бүдүүзүнде Сүт-Хөл районуң болук башкылары хөлежилеп алган автобузувус-биле Кызылга шала орайтазы келзивис. Башкылар билин бөлүлер институттан «Мөнгүлекке» хомарының чөпшээрелин алгаш, олче омак-хөлүг, аравыста чугаа-соттуг чорупту-вус.

— Бо чоокта аалчылар бажыңына хонуп көрбээн кижи мен. Келиримге-ле хос орун чок болур. Хоорайда уругларымның, төөлдериниң бажыннарының шала мраа-ла кончуг. Бо дүне шак ындыг магаалыг бажыңга хонар вас-кежиктиг болган-дыр бис —деп, эживстиң бирээзи сагыжы хаптан чугаалады.

Кино биледи оочурлаан уруглар деп, дежурныйның олурар черинин баарында турун алган көөрежип, администраторунуң кээрин манап тур бис. Ынчаш турувуста чартык шак ында-ла шыырайнын эрте берди. Оон база элээн болганда, бажының дүгүн дыдыраартын алган, ортумак дурт-сынныг ийник уруг маңнап келгеш, озалдааны дээш бруузун миннип чугаалады. «Ажырбас, ажырбас, дукмай, кымга чүү турбас бооруп»— деп харыылаадывыс. Баштайғы кижиниң документизин хүлээп алгаш, «беш якша» деп тывалап чугаалады. Тыва дылдың деңнелиннан бедээни ол хире-дир, оон чедишкининиң бирээзи бо-дур деп чугаалажып турдувус. Чурттаар өрээлдивис алгаш, чунуп секкерип, оруула чыыгаан довурак-доозувувус аштанып, эдектиниң алгаш, таптыг шөлээн кежээки чем четтирер деп дуруштувус.

Ынчан-на хамык чүүлдер эгелээн. Чүүн-даа мурнунда эскергеи чүүлдүвүс чүл дизе, орунларының ак-чоорганнарын, сыртык хаптарын эдин кагбаан болду. Ол-даа канчаар, хол сыма бөөр эвес, кижи бодуу эдип-ле алыр ийнаан.

Чаң-оол Доозур-оолович Ондар бистиң эн-не улуувус кижи. Баштай ол чунуп алыр ийнаан дээш Калин-оол башкы-биле шала таваар олур бис. Чаң-оол Доозур-оолович аржылын алгаш чунар өрээлче кирипти. Ша-даа четтээнде холун үргеи, чайтан оон үне халып келди. «Чүнар хранилкерде соок суг чок, хайның турар ишиг сут бар чүве-дир»— деп таймылбырлады. Баргаш көргеи, шыыдыла, ындыг. Ам канчаар хирлиг орар эвес, үрдүүн, алгыржып турган мүн-не чунуп алдывыс.

Узаваанда кожавыста өрээлдеи эживис Кирилл трафия тудуп алган, соок суг дилеп чедип келди. Оларда база чүгле ишиг суг бар болган. Ол дугайым каттым дежурныйныңа илеткедивис. Хаайыңга безин хакпас болду.

Шак орайтаанын барымдаалааш, кежээни маңаа телевизор көрүп радио дыннап, чамдык эштеривис төөлдеривиде телефониажыр кылдыр дугуруштувус. Ол планывыс бүтпейн барган. Бирээде, каътта телефон чок, чүгле дежурныйның өрээлинде бар. Ынаар дывыржып турун бөөр эвес, коржок болгай. Ийде, фойеде салып каан хөлчок улуг өөнүг телевизор бар. Хевирн чаагай өлүг эт болду, ажылдавас. Үште, радиодан шак деңнеп алыр бодаан, өрээлде оон ора-сомазы чок. Өске артыкан өрээлдерде байдал кандыг чүве ийик, оозун балбес бис. Ындыг-даа бол, бистиң өрээливис аалчылары бистерни ынчаар «хүндүлээн» болбазыкке.

Дүн чарын алганывыс эртеиинде чуварындан кезек дидиннейн турдувус. Коргуушкунувустуң үндезинниин барымдаазы бо удаада чок болду. Соок сут чедип келген.

Аалчылар бажыңына чаңгыс дүнеде таварышкан бергелериниң ындыг янзылыг болгай ийин.

Оскал-оол КУУЛАР.
Школа директору.
Сүт-Хөл район.
Кызыл-Тайга суур.

АНАА ОЛУРБААЛЫҢАР, АВАЛАР!

СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга кыйгырыгы детивишаан, республиканың болгаш Кызыл хоорайның хөрээженнер чөвүлелдери, Тываның хөрээжен чогаалчылар хүрээлеп-ассоциациязы ие-хөрээженнерге кыйгырыгы хүлээп алган.

Ында ада-иелерни, улуг салгалдың кижилерни, чогаадыкчы интеллигенцияны уругларга кижизидилгезиниң айтырыын харыысалгалыг-биле коруунче кыйгырганы кончуг чоптуг. Хоойлуну болгаш ниитилелди хүндүлээр чорукка, национал бот-медерелге болгаш интернационализмге, ат-аддарга болгаш төлептиг мөзү-шынарга ажы-төлүн кижизидери, уран сөстүн күжү-биле угаанбодаа үнелээшкиннерни сеткилдерге тарыыры база ада-иеден, чогаадыкчы кижиден улуу-биле хамааржыр. Борта үлүүвүстү кирииштирип, кижи бүрүзүн дүвүреп чоруур бо айтырыгларны канчаар шиитпирлеп болдуруп, кандыг хемчеглерни алза эвес дээрзин дугуржур сорулга-биле ажыл чугааже чаламыыс.

Эргим ие-хөрээжен эш-өөрүвүс, кырган-авалар, угбалар, дуюмалар! Уругларның хүндүлүг иези кижиниң өг-бүле кижизидилгезинге, ажы-төлүн шын мөзү-бүдүжүн хевирлээринге маргыш чок улут салгалдың барымдаалаш, аныяктарның корум-чурум үрээри көвүдээн бо үеде силеллериниң, буянныг иелериниң, улугуне онаашкан кижизидикни хүлээгеннерге ач сеткилдиг болуруунче кыйгырып тур бис.

Ие — өг-бүленің одунуң кыысыкчызы, оон мөзү-шынар байдалының тудукчузу. Ол уругларыгга улузунуң чанчылдарын таныштырар, өпей ыргаа үйштур тоолдарны ыдып бээр. Чаныкта дыыланы ол тоолдар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар кижиниң иштики сагыш-сеткилин хевирлээриниге дузалаар болгаш кажан-даа уттундурбас. Төрээн черин алгаан, кижиге шинакшыл сииген үзүн шүлүктер чаш сеткилдерни эмчеттериниге кым-даа бүүгээр. Чаагай чанчылдарны, улусчу педагогиканың аргаларын, литератураның база уран чүүлүүн күжүн өзүп орар салгал кижизидилгезинге ажыглазывысса, черле үре-түүнел бербес деп бе?

Кызыл хоорайның кудумчуларында бөлүк-бөлүк чоруур оолдар бодун топтуг ап билбес-тир. Хөй-ниитте черинге, автобустарга эпчок сестеп эмиптер, улусче шорлур, шошсодаа үндүрер. Олар — бистин оолдарывыс. Кайы үеде оларны кижизидилгезинге насканывыс ол? Этеннинчеге сеткилге эвилеп чаага оларны канчаан өөретпээн улус боор бис? Улугну улуг дээр, бичиини бичии дээр, угбай, акый деп хүндүлээр кылдыр чагыыланывыс ол бе? Оолдар, кыстарывыстың каржы, кээргээр сеткил чок апарганы бир-ле дугаарында бистеривиз, иелерни, дүвүредир ужурлуг.

Ие кижи ажы-төлү дээнде сагыш амыр орбас. Чеже-даа берге болза, бүдүрүлгеге ажылын кылбышаан, бажың ажылын чүктеп, өг-бүленің бүгү үүргезин бодуунга алыр. Ынды маадырлыг бот-шынар хөрээженнерде бар. Ол күжүн каш дакпыр үндүрүп, кандыгда нарыыдаашкыннарны ажыр эртер эмергияны тып алыр. Кажан, кайа, кандыг таварылгаларда уруг-дарывыстың кижизидилгезин чедир көрбейн барганывыс ол, шүгдүмүн көрээлиивис. Аа-суду-биле эмзирип кааш ажы-төлү кижиге эргим, ону эки чорзун деп күзээр. Кажан ол күзел боттанмаанда, меге аар согуг болурун билип турар бис. Ыглаксанчыг түүнел болбазын дээш, дарый хөделип көрээлиивис, эргим хөрээженнер! Боттарынарның уругларынар чурумнуг дыннаргыр-даа болза, кожаларның, тамыыр кижиниериниң уруг-дарыы өске орукче кирер дей берген болза, холунар сунунар, арга-сүмелер кадыыр.

Аъш-чем болгаш баараа хавдырылгазы ховартаан бо үеде, ссуурларже бараан сөөртүп турар машиналарның соңгаларын бүзүз шаан, чолаачыларга шорлуп турар оолдар барган сөөртүлгеи үстүрге, суурнуң чонунга, бодунуң өг-бүлезинге багай дээрзин эки билбейн турар чаламастар.

Тыва чоя ие-дүптеи хүндүлээчел деп үнеледип чораан. Ам канчаан барганывыс ол? Өгбелериниң кожаларын, келгеи чонун аажок хүндүлээр, көжердүжерде, аът-хөлүн ачылдыр, эптиг-демниг чурттап чораан. Бег-кунчуун, кеин-күдээзин черге дээртпес. Өске аалдың улузунга багын көргүслезин кызар. Ажы-төлү аажызы багай аалдарны чон безин чугаалажы бээр. Өске-даа сөөк улустарда мындыг чаагай чанчылдар бар. Ажы-төлүвүс ам төрээн ада-иезинің, суурнуң хамаанчок бүдүн иштинде, арын-күүрүн үттүнкан, дүкүрүүнүн, хөрээн шаннын чоруурга, бүгү чонга дыка берге-дир.

Хүндүлүг аалар! Кайы-даа сөөк чонда не кижи улустар аразында найыралды эки тургузарынга салдарлыг чораан. Уругларывыс сөөк-язы ылгаар, үндезин бар-чок черге еске пацин улуска негелде тургузар апарганында, бистин буруувус база бар. Кайы-бир нацинның кижизиниге хамаарыштыр багай бодалдарны боттарывыстың аксывыстан үндүрбеен болзувусса, уруглар кайынын тып алырыл? Өскээртен-даа салдар халдаан болза, ничаннмас деп сургаи орган болзувусса, кайыны мындыг чүүлдер үнүп кээр ийик.

Кыс уруглар томаанныг, кежээ деп мактаның чораан. Ол үнелелди чидирип бар чыдарында бистин кичээнгейивис четпээн база уржуктур болганын миниин көрээлиивис. Кыс чоргааралын кадагалаарын, арагалдар, таакпылаар чорук хоралыг дээрзин келип үеним келерингге авалары чагып сургавайн кым сургаарыл? Оон уржуунда кадыы багай уруглар төөттүнүп, долу эвес өг-бүлелер тынтын турарын билиндирип көрүвүссе. Шаанда тыва чон 40 харга чедир арага кшпес туржук чоп. Өг-бүлеге аныяктарны безеткеп, аа-ие харыысалгазын оттуруп, оларның иштики сагыш-сеткилин үлежип чорзувусса.

Каржы, турамых, хай чок чоруктан, азыраадыкчы хөөнден уругларывысты адырып алыр дээн турмуулунар, эргим эштеривис. Оларны ажылга тургузарын, шин орукче углаарын, аныяктарның достут үезин организастаарын арын-күүрүнүн не хүлээлгезин кылдыр көрүп, салдынмайн, бир дем-биле туржуп көрээлиивис, Адазын-даа, ахы-дунмазын-даа эвес, а **АВАЗЫН** кыйгырып турарывыс база таварылга эвес. Аваа олурбайн көрээлиивис, авалар!

МУЗЕЙНИҢ ЗАЛДАРЫНДА

Чай үшкени-биле холбаштыр республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге аалчылар хөй-биле кээп турар. Эн ылангыя школачыларның чамдыктарының чайгы дыштанылгазы эгелээнде, олар бо-ла кээр апарган. Бо чоокку хүннерде Улуг-Хемде Арыскан, Кызыл районнуң Сукпак школаларының өөреникилери экскурсиялап чораннар. Хоорайның № 7 школазының сески классчылары башкызы Л. С. Новикованың удуртулгазы-биле Тываның төөгүзүнүң дугайында кичээлди эрттиргеи. Моол Арат Республикаңа Завхай биле Өбса-Нур аймактарындан транспорт, культура ажылдакчылары, Казахстандан, Якутиядан бөлүк эртемденнер, Бурятиядан спортчулар, Алтайдан артистер музейниң экспонаттарын сонуургаи көргүлээн. Оларга төөгү эртемнериниң кандидаты, чогаалчы М. Кенин-Лопсан бесеганы чылып бергеи.

• • •

Кызыгааржы дайынчыларның төлээлери музейге аалдап чораан. Кызыгааржыларбиле кады оларның чамдыктарының ада-иелери база музейни сонуургаи көргеи. Дайынчыларга лекторня залында Саая Сарыг-оолдуң делгээн чуруктарын база таныштырган. Музейниң эртем-чыдыгышкын кылдыгынга эргелекчизи Л. Базыр чыылганнарга тайылбырны кылып бергеи.

Келгеи аалчылар музейниң демдеглел дептериге чылыг сестерни бижээн арттырыгдаан.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

Моолдуң Завхан аймааның Тывага

культура хүннери доозулган

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ТҮҮНЕЛ КОНЦЕРТИ

Моол Арат Республиканың кожа-делбээ аймактары-биле найыралчы харылзаа, культура талазы-биле арга-дужулга солужулгазы, удур-дедир аалдаашкыннар сөөлгү чылдарда барык-ла чанчыл апаргаи. Чоокта чаа Кызыл районуң «Арбай-Хоор» агитбригадазы Завхай аймакка аалдап четкеш, культура ажылдарының талазы-биле арга-дужулганы солчуп, солуп, байлак программалыг концертин өөнүктөрүнге бараалгаткан. Ол ышкаш Чаа-Хемчик районуң Культура бажыңының ажылдакчылары Москва хоорайга болуп эрткен улустуң аас чогаал фестивалыга кирген чораан «Шагаа» дээр көргүзүү-биле Өбса-Нур аймаанга аътчыгыраан болгаш аваа арга-дужулга солчур.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу-биле чаргаа кереге ёзугаар Моолдуң Завхан аймааның артистери Эргин, Тес-Хем районнарга культура дүнүнүн эрттиргеи. Кызыла чедип келгеи. Олар моол улустуң эрткен төөгүзүн көргүскеи чуруктар болгаан эдилдеер делгелгезин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге организастап чорутkан. Ол ышкаш бистин республикада культура хүннерин эрттирип турар Бурят АССР-ниң болгаш Тываның артистерининг каттышкан концертинге база киришкеш, уран талантызы-биле көрүкчүлерни өөрткеи.

Шин чогаадыкчызы болгаш хоочун артист чораан Виктор Шогжапович Көк-оолдуң адын эдилээн республиканың хөөжүм-шин театрынга ол хүн көрүкчүлер зал долдур чыылган. Хой чонуң мурнунга Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар акыдунма моол өөнүктөр-биле найыралчы харылзааның улам быжыглап турарының хереченин — Моолдуң Завхан аймаанын культура хүннериниң Тываа эртип турары болуур дээрзин демдеглээн. Ол ышкаш кожа-хелбээ аймактар-биле көрээ ёзугаар арга-дужулга солужулгазын, найыралчы харылзааны улам быжыглаарын, кежлар айла бистиң культура ажылдакчыларывыс, артистеривис Моолдуң Завхан аймаанга байрын айыткаш, моол өөнүктерге чогаадыкчы чедишкинни күзээн. Оон соонда Моолда Завхан аймактың комитетинің пропаганда кидизиниң эргелекчизи, чогаалчы Самбуугийн Товуудорж аймактың культура хүннериниң Эргин, Тес-Хем районнарга чылыг хүлээн алышкын-биле эртkенин, моол болгаш тыва улустуң найыралы эрте-бурунгу шагдаа эгелээш, бөгүнге чедир уламчылаан, экономика болгаш культура талазы-биле найыралчы харылзааның, ыды ажылдажыдыгының, уларледир аалдажышкыннар эки талаларын көргүскеиге белгеренгей чугаалаан. Оон соонда байыылдың түүнел концерти эгелээн.

Моол Арат Республиканың алдарлыг артизи Доморсүрэнинің тургусканы «Байыр кедиринишкинин оюн-самы» деп сценажыткан көргүзүү-биле моол өөнүктер концертин үзүктел чок адын часкаашкыннарынын үеделези-биле эгелеп киритти. Ол көргүзүүде ыныгы ыры, танцы, национал хөөжүм хереклеринин ойнакчыларының болүктери шуулу киржип турар. Бир онзагай чүве—моол өөнүктер буруңгу амыдыраалы сактып, дайынырак чораан моол хаанарының туктарын сценаа кырыга эрте-лужаал дайы-биле көргүзүп, ол шагда дайынырак хөөнүң танцы уран чүүлүнүң күжү-биле чедишкиниг көргүскеи. Оны көрүп орда, сагышка дораан-на Чингис-Хаан кере дужер. Оон соонда моол улустуң эрге-шөлээ, хосталга дээш лемисели, революсчу тиилелгези, амгы аас-кежиктиг амыдыралы, Моолдуң калбак, делгем ыныаалары, карак четпес ховуудары, аажы дег чаптыг берген мал-маганы, көөкүр тайгалары танцы-самның ыры-шоорнуң, хөөжүм аялгаларының хуулгазын күжүнден каракка көстүп келир.

Аймактың хөөжүм-шин театрының артизи Гэрэл Тохтохтун моол улустуң шөйдүнчек, узун аялга-биле ырлаар «Лас-кежиктин чолдуг үезин», артист Цэцэгэнин «Сунжидмаа», «Чараш кыс» деп ырларын, «Кара хоруу» деп буруңгу болгаш барыын моол танцыларны болгаш оске-даа күүседиглерин чон улуг магадал-биле сонуургаан. Ол ышкаш театрының ыраажылы Багшух бот-тывынгыр композитор Кара-Кат Ооржактың шүлүкчү Монгуш Доржуның сөзүнге бижээн «Кэргел» деп ырызын дынаксынчыг хоюг үнү-биле ырлап доозуларга, өөрүп четтириишкинин ядерелиг (чаа-ла Моолдуа Завхан аймактан чедип келгеи) Кара-Кат Ооржак сценаа кырыыга үне маанай берген, ыраажының хоюн тудуп, эргим өөнүктер дег куспактажыпкан. Найыралдың адын часкаашкыннары залга дицмирел турду. Оон соонда ыраажы Оюунцэцэг «Нелер тайбын» дээш турушса» деп ырыны күүсеткеш, бот-тывынгыр композитор Григорий Базырның «Ыракшылым» деп ырызын база чедишкиниг ырлаан.

Чаадаана Культура бажыңының национал тыва хөөжүм хереклеринге кандыг-даа ырыны тарын-даа хөөжүмүг күүседип, ойнап болурун чоокта чаа эрткен тыва хөөжүм хереклеринин кылыачыларының болгаш күүседикчилериниң республика өөрүлеезинге бадыжааның моол өөнүктер улам шын-быктырды. Олар моол национал хереклеерге хөй-хөй ырларны, танцыларны үдеп, харын-даа чамдык хөөжүм чогаалларын чедишкиниг күүседип турдулар.

Моол өөнүктерни биске бараалгаткан уран чүүлүнден, шынап-ла, өөренип алыр чүүлдер хөй болган. Оларны-биле арга-дужулга солчуру черге чептүг, ажыктыг, өөреткелиг. Ынчангаш келир айда Тываның культурازын болгаш уран чүүлүн төлээлеп баар, аваа культура хүннери эрттирер уран чүүлүн болгаш литератураның ажылдакчыларына чогаадыкчы чедишкиннерни комплекчуларның өөрүзээнинде күзедивис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

телевидение

ИЮНЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кыдымында эмелеге». Уран-чечен фильм. 19-20 сериялары. 10.30 Москвага үш дүн интервидение билиардо. 11.30 Бут бөмбүү. Делегей маргыдаазы. Камерун биле Румынының шилиндек командалары. 12.30 — 13.10 «Ие». 18.10 Барымдаалыг фильм. 18.45 Объектив. 19.20 Хөгжүүде ыры. 19.40 Мультфильм. 19.50 Дешпиге. Информация. Реклама. 20.20 Күүседикчи хөөжүмүүлерниң П. И. Чайковский аттыг IX делегей фестивалының байырлыг ажыдыышкыны. 22.00 «Ие». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула интервью. 22.45 Брэйн ринг «Чүү? Кайа? Кажан?». 23.25 «Оз болган... болган.» 23.55 «Көрүүшкүн». 01.25—01.50 Медээлер.

ИЯНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Доскей чок капитан». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.20 «Орус сам». Самныларының бот-тывынгыр ансамбльдерини оюн көргүзүү. 10.15 Бут бөмбүү. Делегей маргыдаазы. Югославия биле Колумбияның шилиндек командалары. 11.15 «Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның сүмелери». 12.00 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.30 Бут бөмбүү. Делегей маргыдаазы. Италия биле АКШ-ның шилиндек командалары. 13.30 — 14.30 «Күрүне кызыгаары». 6-гы фильм. 2-ги сериязы. 18.00 Бут бөмбүү. Делегей маргыдаазы. Италия биле АКШ-ның шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап турр». Аныяктарга программа. 19.55 Медээлер. 20.00 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 20.20 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргыдаазы. Австрия биле Чехословакияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдыг. 01.00 — 04.00 Информастыг программаның уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Стакан иштп суг». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 20.05 — 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар».

КИНО

ИЮНЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Белый велосипед» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 19.30, «Песня табунщика» 17.30 шактарда.

Видеозал: «Брюсон Ли—чемпион» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кашей бессмертный» 9.00, 13.50, «Черные ступни» 10.20, «Говьский можжевельник» 12.10, «Ситара» (2 серии) 15.10, 17.50, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Стук в дверь» 14.50, «Месть и закон» (2 серии) 16.50, «Лошади в океане» 13.00, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Идеальное преступление» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Академия—дочь мента» 14.00, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Под принуждением» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

• • •

Кызыл хоорай Советтиң күүскому. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле курсуне комитети хоорайның бойдус камгалалының талазы-биле хоорай комитетинин даргазының эргедужаалынга конкурсту чарлап тур. Кандидат тускай хөөдү эртеминг, удуртукчу ажылга ажыл стажы 3 чылдан аазаш эвес болур.

Чаалады парлаан хүнүндеи эгелээш, бир ай хуусаада биске киришкиниг киирер.

Айтырыгны ыраалыыла ярестен белеп ап болур: Кызыл хоорай, Московская хөөмчүзү, бажың 2, кадр кылаазы, телефон: 3-22-50.

• • •

Район Советтиң күүсекчи комитетинин даргазының орадакчызы албан-дужаалга ажылдаар күзелиг кижини шилип алыр конкурстун хуусаадына узатканын улус депутаттарынын Барымын-Хемчик район Совети дыннадып тур. Конкурсту бо чылдың июнь 25-ке чедир узаткан.

Ол албан-дужаалга ажылдаар кижиниң шалыны 450 рубль. Бирги орадакчы үлетпүр, тудуг, автотранспорт, а ол ышкаш улус өөредилгезинин, культурازының, калык камгалал чергелериниң болгаш районнуң администрациятынын органнарының ажылын харыылаар.

Бо албан-дужаалга ажылдаксаар кижи дээдү эртеминг болур, оон мергежилиг инженер-техникиг болгаш экономист угланылышкынныг болза улам эвес. Удуртукчу ажылдарга беш чылдан эвээш эвес ажылдаан стажтыг болур. Биллириишкинни райкүүсөөм чанында конкурс комиссиязы хүлээп ап турар.

ШЕМИЖИЛЕРНИҢ БАЙЫРЛААНЫ

Арзылаң Чамыяңның кубогу дээш

Тываның хүреш федерациязы болгаш профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Тыва область чөвүлелиниң президиумунуң шиитпирлээнин ёзугаар Арзылан Чамыяңның кубогу дээш хүреш маргылдаазын Шемя суурга эрттиргеи. Ол хүн Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Мөнгүн-Тайга, Каа-Хем, Кызыл районнарның чамдык суурларындан хөй мөгелер кээп киришкеи.

«Бөрбак-Арыг» стадионга чылгаан чон хөй болган. Ол эртен чаашкын бичии шаптыктаан. Ынчалза-даа дүштеениң он ийи шак турда, маргылдааның киржикчилерни зеңзилеп, бөлүктер аайы-биле ангылаан.

Ниитээн-биле беш ангы деңзиге чүс ажыг мөге хүрешкеи. 56 болгаш 64 килограмм деңзилерге мөгелерниң саны эвчеде хөй болган. Баштай ол деңзилерниң мөгелери бир долгандыр хүрешкеи соонда, маргылдааның байырлыг ажыдыышкыны болган.

Байырлыг ажыдыышкынга районнуң болгаш совхозтуң удуртукчулары база киришкеи. Аваа допчу илеткелде «Большевик» совхозтуң партком секретарының хүлээлгезин күүседип турар Кызыл-оол Хликович Лундуп кылгаан. Оон соонда Арзылан Чамыяңның кады хүрежип чораанны Аркадий Дамбаевич Базыр-Тараа, Орус Доңгур-оолович Куулар, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары Василий Дүдүкденович Монгуш чүве чугаалаан, спортчуларга чедишкиннерни күзээн.

56 кг деңзиге Маадыр Монгуш (Шемя), Амир Монгуш (Шемя), Сергей Монгуш (Сүт-Хөл) олар баштайгы үүрүүге ие арыг тиилелгелерни чедип ап турганнар. Шеминиң мөгези Маадыр Монгуш чаваш аргаларны ажыглап, ижуп бар чыткаш, агаарга хей тепкеш, долгангаш безин удурланыкчыларын октап ап турган.

64 кг деңзиниң мөгелериниң Сүт-Хөлүүн мөгези Артём Монгуштуң кашпагай чаваш хүрежин чон сонуургаан. 70 кг деңзиниң мөгелериниң Куулар болгаш Монгуш Шолбаннарының хүрежин чон хайгаан. 80 кг деңзиниг мөгелерден Арзылан-оол Куулар, Уран-оол Доңгак, Владимир Монгуш олар үш салыг эртkижеге чедир кымга-даа октаттырбайн келгениер. Аар деңзиниң мөгелериниң Геннадий Монгуш, Маадыр Монгуш, Аяс Монгуш оларның хүрежин чон аажок сонуургаан. 17 харлыг Аясты шемижилер чаптап, октаттырыпкаш безин каттырып каарын чарашсыныр органнар.

Баштайгы хүүде 4-5 чедир онагларны хүрештирипкеш, эртениде түгле түүнел оюннарны арттырып алганнар. Судья коллегиязы ынчаар шиитпирлээн соонда, чылгаан чон театржыткан кежээже далажып эгелээн. Арзылан Чамыяңга турасскаткан театржыткан кежээни «Хүреш» агитбригаданың болгаш «Челээш» ансамбльниң киржилгези-биле эрттиргеи.

Орус Доңгур-оолович Куулар:

— Тыва Арат Республикада турда мөгелер Шемиге турган болдур ийин. 1936 чылда зона хүрежи болган черге безин артып калган сес мөгениң чедизи Шемин чурттуг мөгелер турду. Шаанда Чүүкпая мөге турган. Оон соонда Көк-оол хаа тывылган. Ол кижи мырынай оныгагай болган. Моолга барын хүрештеш, сес мөге алган турда, моолдар көргүп эгелээн. Көк-оолду эдертип чораан дүжүмет сезингеш, арай деп турган, Көк-оолду дүжүп бээнинче албадаан. Ынчан моолдар Көк-оолга эзер, чүгенинг аътты бергеш, чиизелиг бөртту, хүремени кедиргеи. Оон бодунуп аалынче чөртүп ханып кээрге, өөде олурган адазы чоруп олурган дүжүметти үткүп алыры-биле үне халып, кире халып турган дижир. Оон ангыда, Шемиге Сундуй, Чүлдүм, Чалзап деп мөгелер база турган. Ам бо черде чаа өзүп олурар мөгелер база бар-дыр.

1936 чылдан 1944 чылга чедир Арзылан Чамыяңның хүрежирни хоруп каан. Чүрмит-Дажының чуртту Шемя чүве-дир. Ынчангаш Чамыяң шүүлүрге-ле «мээн мөгем» деп каап турган. Кажан Чүрмит-Дажыны «контр» дээш адып өлүргеи соонда, Чамыяңны када-даа хүрежир эргезин каваан. 1944 чылда Тыва ССРЭ-ге каттышканда, Чамыяң кадыы-мезинин, суурнуң хамаанчок бүдүн иштинныг арын-күүрүн үттүнкан, дүкүрүүнүн, хөрээн шаннын чоруурга, бүгү чонга дыка берге-дир.

Хүндүлүг аалар! Кайы-даа сөөк чонда не кижи улустар аразында найыралды эки тургузарынга салдарлыг чораан. Уругларывыс сөөк-язы ылгаар, үндезин бар-чок черге еске пацин улуска негелде тургузар апарганында, бистин буруувус база бар. Кайы-бир нацинның кижизиниге хамаарыштыр багай бодалдарны боттарывыстың аксывыстан үндүрбеен болзувусса, уруглар кайынын тып алырыл? Өскээртен-даа салдар халдаан болза, ничаннмас деп сургаи орган болзувусса, кайыны мындыг чүүлдер үнүп кээр ийик.

Кыс уруглар томаанныг, кежээ деп мактаның чораан. Ол үнелелди чидирип бар чыдарында бистин кичээнгейивис четпээн база уржуктур болганын миниин көрээлиивис. Кыс чоргааралын кадагалаарын, арагалдар, таакпылаар чорук хоралыг дээрзин келип үеним келерингге авалары чагып сургавайн кым сургаарыл? Оон уржуунда кадыы багай уруглар төөттүнүп, долу эвес өг-бүлелер тынтын турарын билиндирип көрүвүссе. Шаанда тыва чон 40 харга чедир арага кшпес туржук чоп. Өг-бүлеге аныяктарны безеткеп, аа-ие харыысалгазын оттуруп, оларның иштики сагыш-сеткилин үлежип көрүвүссе.

Каржы, турамых, хай чок чоруктан, азыраадыкчы хөөнден уругларывысты адырып алыр дээн турмуулунар, эргим эштеривис. Оларны ажылга тургузарын, шин орукче углаарын, аныяктарның достут үезин организастаарын арын-күүрүнүн не хүлээлгезин кылдыр көрүп, салдынмайн, бир дем-биле туржуп көрээлиивис, Адазын-даа, ахы-дунмазын-даа эвес, а **АВАЗЫН** кыйгырып турарывыс база таварылга эвес. Аваа олурбайн көрээлиивис, авалар!

Ранса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

тиктиг дузаны көргүскеи. Ол бүгүнү Тыва АССР-ниң улустуң депутады Владимир Бизеоол удуртуп чораан.

Моон кандыг түүнелди үндүрүп болурул? Көдээ черлерге мындыг улуг маргылдааларны эрттирер дээш болза, баш удур ыяк белеткеиге болгаш хөй-ниитте организациялары хаара тудар. Бо удаада келгеи аалчыларга соктаан далган, тараанны, шиштээн болгаш дүлгеи эттерни сатканы солуп болган.

Чаигыс-ла багай чүве —көрүкчүлер тараа чоруурда боттарының боюн аштап кагбаанны. Стадионду хиреендиргеш, шыл банкаларны арттырып каан. Ол бүгүнү биеня оолдар буза шаан каан болуур.

Келир чылын мындыг чүүлдер болдурбазын көрүкчүлерге, аалчыларга база шемижилерге күзеп каалы.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ЧУРУКТАРДА: шүүлген мөге А. Куулар шаанаткан аъды-биле; К. Ч. Сагды биле А. Д. Базыр-Тараа театржыткан кежээде.

Авторнуң фотолары.

667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● ораланчылары — 3-33-91; 3-34-17 ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● ораланчылары — 3-45-93. Кидистер: ● партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ● совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ● үлетүр — 3-34-49; 3-36-73; ● агроүлетүр — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; ● информация — 3-37-11; ● чагаа кидизи — 3-39-03; 3-34-39; ● очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ● удурукчулер — 2-27-41; ● солун келбейн Зарганда — 2-32-75 ● бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчеэли 2 оарлаага
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының хереглериниң талазы-биле күүнде комитетиниң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 432. ТС—01000.

Индекс 54241